

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

**РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ТА АЛЮЗІЇ
НА ТВОРЧІСТЬ ПАУЛЯ ЦЕЛАНА
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти — другий (магістерський)**

Виконала:
студентка 2 курсу 601 групи
Лисенко Олена Юріївна
Керівник: доктор філологічних наук,
професор **Ковалець Л. М.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № __ від _____
Зав. кафедри _____ доц. Мальцев В.С.*

Чернівці – 2023

АНОТАЦІЯ

Лисенко О. Ю. «Ремінісценції та алюзії на творчість Пауля Целана в сучасній українській літературі». Спеціальність — 014 середня освіта (українська мова і література). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2023.

У роботі вперше в літературознавстві здійснено спробу системного дослідження художньої рецепції українськими авторами життя та літературної спадщини видатного німецького поета, уродженця Чернівців Пауля Целана (1920-1970). На предмет аналізу відповідних ремінісценцій та алюзій розглянуто поезію зламу століть, перехідний етап в освоєнні теми проаналізовано крізь призму поетики В. Кожелянка. Майстерне відтворення целанівських мотивів сконстатовано у творчості Х. Венгринюк, А. Тужикова, С. Жадана, К. Калитко. Задля виявлення целанівських мотивів у поезії воєнного часу простудійовано антологію «Поміж сирен». Так potwierджено тяглість та безперервність в українській літературі європейської традиції, репрезентованої постаттю П. Целана.

Методична розробка засідання шкільного літературного гуртка зі свого боку засвідчує перспективність теми.

Ключові слова: *Пауль Целан, сучасна українська поезія, рецепція, інтертекстуальність, алюзія, ремінісценція, покликання.*

Abstract

Olena Lysenko. "Reminiscences and allusions to the works of Paul Celan in contemporary Ukrainian literature". Qualification work of educational level - master's degree. Speciality - 014 secondary education (Ukrainian language and literature). Chernivtsi, 2023.

The research paper is devoted to the topic of reminiscences and allusions to the works of Paul Celan in contemporary Ukrainian literature. The relevance of the study is due to the lack of works that would analyse in detail the vocation of

contemporary authors to the life and artistic heritage of this outstanding German-language poet, a native of Chernivtsi.

Chapter 1 of the work examines the historical and cultural prerequisites for the development of interest in Paul Celan's work in Ukraine from the last decades of the twentieth century to the present day.

Chapter 2 focuses on the reception of the author's figure and Paul Celan's work in the poetry of Ukrainian writers of the late twentieth and early twenty-first centuries, on the contexts of dedications to Paul Celan and his citation in epigraphs. The transitional stage in the reception and reproduction of motifs in Ukrainian literature is examined through the prism of V. Kozhelyanko's poetics.

The object of attention in Chapter 3 of the research work is contemporary Ukrainian poetry of the 2010s in the context of quotations, allusions and reminiscences to the works of Paul Celan. Particular attention is paid to the decoding and reproduction of Celan's motifs in the collections of authors from Bukovyna, such as H. Venhryniuk and A. Tuzhykov. In the same section, the poetry of S. Zhadan and K. Kalytko is studied in the context of intertextuality and references to Paul Celan's motifs.

Chapter 4 analyses wartime poetry based on the anthology *Between the Sirens* in terms of identifying the main types of references to Paul Celan's work. In addition, the poetry of authors who are directly at the front is compared with the poems of those who work in the rear. The main thematic features of the poetry of these authors are analysed and the reasons for the poetic diversity are identified.

Chapter 5 presents the methodological development of a meeting of a school literary circle on the topic: "Contemporary Ukrainian poetry in relation to the works of Paul Celan".

As a result, the continuity of the poetic tradition and the resonance between the post-war works of Paul Celan and contemporary Ukrainian poetry in the context of genocide and war are proved.

Key words: *Paul Celan, intertextuality, allusions, reminiscences, vocation, contemporary Ukrainian poetry.*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

ЛИСЕНКО О.Ю.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. З історії повернення творчості Пауля Целана в Україну.....	13
1.1. Розвиток зацікавлень поетом в україномовному культурному просторі (від останніх десятиріч ХХ століття).....	13
1. 2. Перекладацька рецепція творів Пауля Целана.....	17
Висновки до розділу 1.....	19
РОЗДІЛ 2. Художнє осмислення постаті та творчості Пауля Целана в літературі зламу століть.....	21
2. 1. Семантика й контексти присвят Паулю Целану, своєрідність цитування його в епіграфах.....	22
2. 2. Перехідний етап у відтворенні мотивів Пауля Целана крізь призму поезики Василя Кожелянка	27
Висновки до розділу 2.....	31
РОЗДІЛ 3. Зміна парадигми у трактуванні Пауля Целана поезією 2010-х років.....	33
3. 1. Особливості декодування й відтворення целанівських мотивів авторами з Буковини (на матеріалі збірок Христі Венгриянок та Андрія Тужикова).....	33
3. 2. Покликання на творчість Пауля Целана в поетичних книжках Сергія Жадана та Катерини Калитко	44
Висновки до розділу 3.....	55
РОЗДІЛ 4. Ремінісценції та алюзії на Пауля Целана в поезії воєнного часу.....	57
4. 1. Художня рецепція поета авторами антології «Поміж сирен».....	59
4. 2. Відгуки на Пауля Целана у віршах, народжених на передовій, і тих, що з'явилися в тилу (порівняльний аспект).....	67

Висновки до розділу 4.....	71
РОЗДІЛ 5. Методична розробка засідання шкільного літературного гуртка на тему: «Сучасна українська поезія у зв'язках із творчістю Пауля Целана».....	73
Висновки до розділу 5.....	78
ВИСНОВКИ.....	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	83

ВСТУП

Творчість німецькомовного поета єврейського походження Пауля Целана (1920–1970) стала цілком доступною в Україні лише наприкінці ХХ століття, коли від 1991 року завдяки здобуттю незалежності і свободи слова імена забутих митців почали повертати в український культурний простір. Тож відтак дедалі частіше спостерігаємо зацікавлення й поезією П. Целана та використання нашими письменниками її мотивів.

Між тим, як видається, творчість П. Целана, одного з найвизначніших поетів у світі, – найбільш складна і контрверсійна в літературі ХХ століття, його ім'я фігурує в ряду таких майстрів поетичного слова, як Ф. Гьольдерлін, Г. Гайне, Й. В. фон Гьоте, Р. М. Рільке. Філософ Теодор Адорно так пише про цього автора: «Целан, для якого Аушвиць є одним з найбільш напружених питань, чимось на кшталт чорного вогню, водночас універсальним і затемнено інтимним посиленням, не переставав винаходити — й (то найбільший виклик) схилив до цього винаходу німецьку мову, мову вбивць, — винаходити поезію, здатну виміряти, що саме сталося з людьми в 30-40-х роках. Поет-свідок тих років, Целан закриває період, який відкрили Тракль, Песоа і Мандельштам, період, в якому поезія бере на себе завдання назвати століття. Після Целана є ще немало поезій, але більше немає поезій століття. Століття, осмислене як роздум про себе, поетично завершується» [3].

Недостатнє поцінування за життя та проблематичне сприйняття явища П. Целана відчутні в літературному просторі й досі. Звертання до тем Голокосту, Другої світової війни та єврейської ідентичності були у спадщині цього поета магістральними. Українські автори довгий час відмежовувались від подібної проблематики, переосмислюючи та сублімуючи власні національні травми. Лише завдяки літературознавчим розвідкам було встановлено безпосередній зв'язок П. Целана з Україною, а його ім'я повернуто в літературну парадигму Буковини й України загалом.

Одними з перших перекладали П. Целана Василь Стус та Леонід Череватенко. Після цього його ім'я стало відоме вузькому колу науковців: додалися переклади Миколи Бажана. Але повністю повернути творчість Пауля Целана в Україну зміг його земляк, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Петро Рихло. Він здійснив не тільки повний переклад 10-томного видання поезій П. Целана, а й написав велику низку наукових статей, більших розвідок, головне ж – монографію, присвячену інтертекстуальному аспекту поезії П. Целана [35].

«На літературну арену в багатьох країнах вже вийшло покоління поетів, яке сформувалося під впливом поетичних відкриттів П. Целана, яке розвивається в напрямку, вказаному ним» [44, с. 137]. Ще з кінця минулого століття помітне зацікавлення українських поетів творчістю цього автора переросло в наш час у свідоме або ненавмисне використання мовно-стильових і сюжетних алюзій на вірші П. Целана.

Як відомо, П. Целан був поетом-модерністом, тому його доробок характеризують як інтертекст. У цій творчості є алюзії на тексти інших письменників, Біблію, музичні й живописні полотна, на окремі події, навіть газетні статті. Тож не дивно, що традицію інтертекстуальності продовжують автори-постмодерністи, при цьому вибудовуючи інколи алюзію на алюзію — «будинки із багатьма прибудовами і надбудовами» (за визначенням академіка О. Білецького, сказаного з іншого приводу).

Інтертекстуальність та інтермедіальність — надзвичайно важливі складові сучасної поезії. Чому? Бо вони дозволяють закласти глибинні сенси у текст, закодувати в одному рядку цілий процес чи явище. Також це свідчить про інтелектуалізм автора і про те, що він знайомий з іншими творами мистецтва. Це також свідчить про інтелектуальність, досвідченість і обізнаність читача. А. Моруа писав, що «цитата, вбудована в текст, складає частину природного руху думки освіченої людини» [цит. за: 27, с. 343]. Поняття інтертекстуальності було сформоване на кінці 60-х років XX століття. Цей термін уперше використала і проаналізувала Ю. Крістева. У своїй праці

«Полілог» науковиця порушила проблеми текстології, зазначивши: «Ми назвемо інтертекстуальністю ту текстуальну інтеракцію, яка відбувається всередині окремого тексту. Для пізнавального суб'єкта інтертекстуальність — це поняття, яке буде ознакою того способу, яким текст прочитує історію і вписується в неї» [27, с. 443].

Літературний критик і поет Юрій Бедрик висловився про інтертекстуальність так: «Поет найцінніший там, де на його словесних полотнах помітна тінь сторонніх впливів. І я поясню, чому: якщо в поета слабкого ці впливи заступили б сенс його власного художнього світу, то поета сильного вони лише прикрашають, оскільки дають читачеві насолоду жити за тим, як художній світ, засвоюючи їх, її вже й долає» [4, с. 71].

Для використання мотивів Пауля Целана необхідне попереднє декодування його герметичних текстів. На щастя, у наш час написано багато наукових праць, які пояснюють вірші П. Целана. Його збірки в перекладі Петра Рихла вийшли з глосаріями, які дозволяють реципієнту без перешкод прокладати шлях у творчості П. Целана. Важливим аспектом є трактування цих текстів сучасними авторами, адже рецепція будь-якої творчості буває полярно різною. І на основі сприйняття вибудовуються власні семантико-стилістичні образи, що можуть перекликатися з Целановими.

Актуальність теми дослідження зумовлена відсутністю спеціальних наукових праць, присвячених рецепції творчості Пауля Целана в Україні, ремінісценцій та алюзій на його вірші в сучасній українській поезії та поезії воєнного часу зокрема.

Мета роботи — дослідити особливості рецепції Целанової творчості в україномовному просторі, простежити основні принципи і шляхи декодування й відтворення целанівських мотивів у сучасній українській поезії, в т. ч. поезії воєнного часу, провести паралелі між поезією Пауля Целана і її репрезентації у формі ремінісценцій та алюзій у творчості сучасних українських авторів.

Етапи досягнення названої мети позначені виконанням таких **завдань**:

- пізнати віхи життя і творчості Пауля Целана, що були пов'язані з Україною та мали найбільший вплив на його поезику;
- дослідити історію повернення творчості Пауля Целана в україномовний простір;
- визначити основні способи й засоби алюзійного відтворення целанівських мотивів у сучасній українській поезії (від останніх десятиріч XX століття);
- дослідити етапи становлення інтертекстуальності, ремінісценцій та алюзій на творчість Пауля Целана в сучасній українській поезії;
- проаналізувати художні ремінісценції та алюзії на німецькомовного автора з Буковини в поезії буковинців Христі Венгринюк, Андрія Тужикова, Василя Кожелянка;
- розглянути творчість Сергія Жадана та Катерини Калитко під кутом зору їхньої співвіднесеності з поезією Пауля Целана, а також поезію воєнного часу як унікальну спробу переосмислення Целанової творчості;
- підготувати методичну розробку шкільного заходу, пов'язаного з постаттю П. Целана.

Об'єкт дослідження — тексти творів сучасних українських поетів (від 1978-го до 2023 року) у їх відношенні до біографії та поетичної творчості П. Целана.

Предмет дослідження — присвяти, цитування, ремінісценції та алюзії на твори Пауля Целана в доробку сучасних українських поетів та поеток.

Теоретико-методологічною основою магістерської роботи є літературознавчі студії В. Антофійчука, Ю. Бедрика, І. Безпечного, Т. Гундорової, Н. Зборовської, М. Зубрицької, В. Іванишина, І. Качуровського, Ю. Крістевої, Т. Сандуляк, М. Фішбейна, Н. Копистянської, М. Наєнка, Д. Наливайка, А. Нямцу, П. Рихла, М. Челецької, М. Шаповал, а також дослідження Т. Адорно, А. Бадью, С. Зонтаґа, Р. Нича, П. Нори та ін.

Методи дослідження, застосовані в роботі:

- порівняльний (для зіставлення метафор, стилістичних прийомів, які використовуються авторами задля відображення мотивів П. Целана),
- соціологічний, який дозволив розглянути поняття інтертекстуальності в контексті впливу суспільної динаміки конкретних історичних подій;
- біографічний метод, на якому базується аналіз ремінісценцій у творах українських авторів на події життєпису П. Целана;
- культурно-історичний метод, спрямований на аналіз сприйняття і переосмислення у творах сучасних авторів мотивів поезії П. Целана в актуальному історичному контексті;
- метод рецептивної критики (для осмислення шляхів інтерпретацій целанівських мотивів у сучасній українській поезії);
- метод інтертекстуального аналізу (для визначення і декодування «целанівського» тексту у тканину творів, текстуального аналізу та типологічного зіставлення творів);
- психолого-аналітичний метод (для виокремлення з-поміж масиву текстів покликань на творчість П. Целана й аналізу стилістичних прийомів авторів).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що у ній вперше в літературознавстві здійснено спробу системного дослідження художньої рецепції українськими авторами життя та літературної спадщини видатного німецького поета, уродженця Чернівців Пауля Целана. На предмет аналізу відповідних ремінісценцій та алюзій розглянуто поезію зламу століть; перехідний етап в освоєнні теми проаналізовано крізь призму поетики В. Кожелянка. Майстерне відтворення целанівських мотивів сконстатовано у творчості Х. Венгриянок, А. Тужикова, С. Жадана, К. Калитко. Задля виявлення целанівських мотивів у поезії воєнного часу простудійовано антологію «Поміж сирен». Так potwierджено тяглість та безперервність в українській літературі європейської традиції, репрезентованої постаттю П. Целана.

Методична розробка засідання шкільного літературного гуртка зі свого боку засвідчує перспективність теми.

Практичне значення роботи. Наукове дослідження стане одним із ключів для декодування й аналізу інтертекстуальних мотивів у творчості сучасних українських поетів. Матеріали роботи можуть бути використані для підготовки лекцій і практичних занять у вищих навчальних закладах, зокрема на заняттях української літератури, зарубіжної літератури, компаративістики й літературознавчого аналізу. Крім того, наші спостереження могли б знадобитися і в шкільній та позашкільній практиці при підготовці заходів, присвячених сучасній українській поезії та її зв'язкам із творчістю П. Целана.

Апробація дослідження. Робота була апробована на щорічних студентських конференціях, що проводяться в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича у виступах на теми: «Особливості декодування та відтворення целанівських мотивів у віршах буковинських авторів Х. Венгрінюк і А. Тужикова» (2022); «Ремінісценції та алюзії на творчість Пауля Целана у збірці Сергія Жадана “Псалом авіації”» (2023).

Дослідження складається зі вступу, п'яти розділів із підрозділами, висновків та списку використаних джерел (64 позиції). Загальний обсяг роботи — 89 сторінок, з яких 77 сторінок становить основний текст.

РОЗДІЛ 1. З ІСТОРІЇ ПОВЕРНЕННЯ ТВОРЧОСТІ ПАУЛЯ ЦЕЛАНА В УКРАЇНУ

1. 1. Розвиток зацікавлень поетом в україномовному культурному просторі (від останніх десятиріч XX століття)

Для того щоб зрозуміти, коли ім'я Пауля Целана почало звучати в україномовному літературознавчому та перекладацькому просторі, ми простудіювали інтерв'ю Петра Рихла та Марка Белорусця — найпопулярніших сучасних перекладачів цього поета в Україні.

З їхніх досліджень дізнаємося, що перша збірка П. Целана була надрукована в 1948 році у Відні й називалася «Пісок із урн». Невеликий наклад цієї роботи спалив сам автор, бо та рясніла технічними помилками. Від 1952 року починають виходити одна за одною поетичні книжки Пауля Целана і він стає широко відомим на території німецькомовного літературного простору. В Україні того часу дістати цю літературу було майже неможливо, проте українські інтелектуали часто знаходили спосіб отримати з Європи цінні видання (про це далі).

Перш за все необхідно усвідомлювати, що радянська література об'єднувала, зокрема, українську і російську, тому «перша згадка імені Целана на радянських теренах припадає [...] на 1971 р. Це була рецензія Є. Мнацаканової на поетичні збірки «Переведення подиху» («Злам подиху») та «Нитяні сонця» («Волокнисті сонця»)) [54, с. 46].

Петро Рихло у статті «Кирилицю, друзі, також» робить аналіз сприйняття й поширення імені Пауля Целана в Україні у радянський час. Саме тоді починається точка відліку українського целанознавства. За П. Рихлом, «в українську свідомість Целан вперше увійшов у 1978 році після того, як київський журнал іноземної літератури опублікував велику добірку його віршів у перекладах М. Фішбейна, Л. Череватенка та М. Білорусця з ґрунтовною статтею М. Новикової “Контекст пам'яті”» [37, с. 47].

Але Марк Белорусець у своєму інтерв'ю згадує (оригінал російською): «Василь Стус і Леонід Череватенко перекладали Целана наприкінці 1960-х років. Де вони взяли в той час вірші Целана, ну де? Я знаю де: їм дав німецьку антологію, у якій були вірші Целана, Григорій Кочур» [6]. Справді, Григорій Кочур та Микола Лукаш активно перекладали українською світову класику, видавали переклади найновіших європейських антологій, щоб познайомити україномовного читача зі світовою культурою і дозволити Україні «йти в ногу з часом».

Найцікавіший висновок, який можна зробити зі слів перекладача Марка Белорусця, полягає в тому, що переклади українською віршів Целана з'явилися на кінці 1960-х, а російською аж у 1974 році [37, с. 46] Тобто українською на кілька років раніше. У випадку Пауля Целана ці кілька років були вирішальними, адже російською переклади з'явилися вже після смерті, а українською до того часу, як поет укоротив собі вік, стрибнувши у річку Сену з моста Мірабо.

Абсолютно органічною є думка про можливість діалогу між українськими перекладачами та П. Целаном, якби не радянська влада, що всіма способами намагалася перешкодити співпраці українських та зарубіжних митців. Також відомо, що в радянський час було заборонено публікуватися україномовним перекладам до того, як вони будуть опубліковані російською. Але слова Марка Белорусця доводять, що в український інтелектуальний простір Пауль Целан потрапив відносно рано.

Загалом ім'я Пауля Целана широко відоме у європейській літературній парадигмі. Українці пишаються, що голос повоєнної Європи походить саме з наших земель. Відлік пошанування пам'яті П. Целана в Чернівцях, його рідному місті, починаємо з 1992 року, коли поетові було встановлено пам'ятник і меморіальну дошку. Це єдине місто в Україні, де є пам'ятник П. Целанові. Виготовив його заслужений художник України Іван Салевич. На задній стороні меморіальної плити процитовано один із віршів Пауля Целана — «Чорно як рана пам'яті...» в перекладі професора Петра Рихла.

Що стосується меморіальної дошки, то вона встановлена в 1992 році художником Іваном Салевичем на будинку, де народився (можливо) і виріс Пауль Целан, – на вулиці Саксаганського, 5. Гості із закордону, які часто приїжджають у Чернівці з огляду на їхню пов'язаність із цим німецькомовним євреєм, хочуть побачити його помешкання та двір. Спогади про ці місця зафіксовані в поезіях «Потойбіч» та «Чорнозем».

Безперечно, встановлення пам'ятника та меморіальної дошки є важливими етапами фіксування й відновлення колективної народної пам'яті. Але ще успішнішими, на нашу думку, виявились проєкти Міжнародний поетичний фестиваль «Meridian Czernowitz» та Літературний Целанівський центр.

«Meridian Czernowitz» — літературно-мистецький фестиваль, що проводиться щороку у перші вихідні вересня. Заснований у 2011 році ініціативною групою, до якої входять: Святослав Померанцев, письменник Ігор Померанцев, Петро Рихло, Юрій Андрухович, Сергій Жадан, перекладач Марк Белорусець, Йосиф Зісельс, Сергій Осадчук. Основна мета проєкту — повернення Чернівців на культурну мапу Європи та діалог між українськими та іноземними митцями (з орієнтацією на німецькомовну культуру). Головним натхненником та патроном фестивалю було обрано Пауля Целана. Назва фестивалю «Meridian» походить від однойменної промови П. Целана при отриманні Бюхнерівської премії (1960). «Czernowitz» — австрійська форма топоніму Чернівці, а організатори фестивалю, як відомо, намагалися відродити й повернути саме європейське начало літератури Буковини й України загалом.

«Meridian Czernowitz» став одним із найуспішніших літературно-мистецьких проєктів, бо об'єднав навколо себе відомих сучасних українських письменників: Сергія Жадана, Катерину Калитко, Юрія Іздрика, Артема Чеха, Юрія Андруховича та багатьох інших. Ці письменники — лідери думок, вони поширюють творчість Пауля Целана в Україні. У 2015 році був започаткований фестиваль «Meridian Poltava», і це дозволило поширювати

німецькомовну літературу та творчість П. Целана не тільки на Заході, а й у Центрі та на Сході України. Таким чином проєкт став усеукраїнським.

А в 2013 році почав функціонувати Літературний Целанівський центр, де відбуваються літературні читання, лекції, покази художніх та документальних фільмів, присвячених П. Целану та іншим німецькомовним поетам Буковини.

У своїй творчості не могли оминати творчість П. Целана українські письменники. До 100 дня народження поета командою корпорації «Meridian Czernowitz» було організовано проєкт «Пауль Целан — 100», який тривав три роки. Фінальним заходом стала резиденція, що об'єднала 10 митців з України та Німеччини. Письменники створили есеї, присвячені особистій рецепції життя і творчості поета, значущим епізодам його біографії, міжособистісним взаєминам П. Целана з іншими митцями. Прикладом може слугувати есей Тетяни Малярчук про стосунки Пауля Целана та австрійської (каринтійської) письменниці Інгеборг Бахман, який називається «Легенда про незцілених». Загалом учасники резиденції намагалися якомога доступніше розповісти читачам про П. Целана. Основне завдання збірника «Пауль Целан — 100» — зробити поета більш доступним для широких мас.

В Україні активно проводять лекції, дискусії, «круглі столи», присвячені П. Целану. Його пам'ять ушановують щороку на всеукраїнському рівні. Український Центр Юдаїки бере активну участь у популяризації творчості Пауля Целана в Україні: випускає відео, проводить конкурси та резиденції, фестивалі («Лист до Києва» 2020 року).

У 2021 році до дня народження П. Целана була проведена також резиденція Анабазис, що об'єднувала творчість Поета, поняття ідентичності та постгуманізму, демонструвалась творчість Пауля Целана (і найголовніше — вірш «Анабазис») у новому світлі та сучасному перепрочитанні.

Українці поширюють творчість Пауля Целана комплексно і перманентно. Резиденції, відкриті лекції та колоквиуми допомагають досліджувати поезію П. Целана і знайомити з нею українських читачів. А

українські письменники часто звертаються до мотивів творчості П. Целана, таким чином промотують її і доводять безперервний зв'язок між німецькомовним поетом з Буковини і сучасним українським літературним процесом.

1.2. Перекладацька рецепція творів Пауля Целана в Україні

Найважливішим кроком у рецепції творчості П. Целана в Україні стали переклади його текстів з німецької на українську мову. Очевидно, що після Другої світової війни німецькомовний простір виявився для українців чужим і ворожим — навіть для Чернівців, що були більше століття під владою Австро-Угорської монархії. Але німецько-австрійський дух продовжував існувати поміж громадян уже радянського союзу і спонукати дослідників та перекладачів відкривати ім'я П. Целана.

Оксана Драгоманова, племінниця Олени Пчілки та Михайла Драгоманова, здійснила перший україномовний переклад «Фуги смерті» у США ще в 1953 році [51]. І це більше як за десять років до того, коли про П. Целана почали говорити в Україні. Інтерес до цього німецькомовного автора був колосальним у Європі та СРСР, про що свідчить велика кількість перекладів та публікацій у періодичних виданнях. Переклади друкувалися в журналах, газетах та альманахах, однак про окреме видання творів П. Целана в той час не йшлося — таку спробу одразу би присікли відповідні служби. Але опубліковані в той час переклади збереглися досі. Вони і стали «гачком», за який свого часу зачепилися сучасні дослідники творчості П. Целана та перекладачі.

Вибух імені П. Целана був викликаний перекладом у 1970 році Миколою Бажаном «Фуги смерті», цей переклад вважають одним з перших в Україні. Саме він спричинив появу інших перекладів та досліджень про поета. Твір був перекладений майже дослівно, М. Бажан намагався зберегти німецькомовні лексеми й целанівські неологізми.

Як сказано, «Фугу смерті» переклав також Василь Стус. Його переклад різниться від Бажанового відходом від дослівності. Замість лінійного перекладу маємо суто українські лексеми-відповідники. Тут з'являється «молозиво ранку» — тобто не просто молоко, а густа консистенція з молока і жирів, що підкреслює напруженість дії. В. Стус використовує також лексему «риємо» замість Бажанової «копаємо», що має дещо відмінну семантику. Копати можна якимось знаряддям, а рити можна і руками, і нігтями. Перекладач таким чином підкреслює трагізм ситуації. До речі, найвідоміший дослідник творчості П. Целана П. Рихло створив два варіанти перекладу «Фуги смерті». У першому присутнє бажанівське «молоко», а в пізнішому — «молозиво». Це свідчить ні про що інше, як про осягнення глибини тексту П. Целана і його відкриття, з іншого боку, — завдяки багатству лексики української мови.

Василь Стус, попри репресії та арешти, намагався активно перекладати вірші німецькомовного єврея. З листування дізнаємося деталі перекладацьких планів В. Стуса, яким не судилося здійснитися. У листі до дружини від 8 травня 1974 р. він писав: «При нагоді перепиши мені “Реквієм” Целяна (хочу подивитися на старий свій переклад, та й вірш призабувся, як і наступний «Engführung», чого я й досі не міг перекласти доладу як назву вірша». Цит. за Качуровський І. Променисті силуети. Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки. Передмова Михайла Слабошпицького. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 786 с. [21, с. 64].

«Engführung», тобто «Стрета», так і залишиться неперекладеною В. Стусом.

Із творчого доробку П. Целана Мойсей Фішбейн як перекладач звернув увагу на такі поезії: «Нині це вже не та...», «Ти можеш спокійно...», «Coagula», «Кристал», «Найбіліший голуб злетів...», «Руки повні годин...», «Ти теж говори», «Граючи сокирами», «Глеки», «Ореол попелу», «Вгорі, безшумно...», «В Єгипті», «Чорні пластівці». Ці переклади друкувалися в періодичних виданнях, але популярності не набули.

Переклади Леоніда Череватенка можна віднести до «канонічних» та класичних. Вони так само утвердили й зафіксували в українській перекладній літературі ім'я Пауля Целана. Один із текстів («Поклади покійнику в домовину») набув широкого розголосу наприкінці ХХ століття. Цей вірш осягає сутність П. Целана, його ранню лірику та віддзеркалює трагедію Голокосту крізь призму поетичного слова.

У 1993 році виходить перша збірка перекладів «Меридіан серця», куди увійшли вибрані твори німецькомовного поета, а також присвяти українських поетів П. Целану. Наступна серйозна праця, що відкрила П. Целана українцям, — збірка німецькомовної поезії Буковини «Загублена арфа» (2001), яку уклав П. Рихло. Усі переклади цього видання здійснив упорядник, привідкривши українським читачам завісу Целанової творчості. У 2014 році Сергій Жадан видав книгу власних перекладів П. Целана «Світлотиск».

Як бачиться, творчість Пауля Целана цікавила українських перекладачів та дослідників у другій половині ХХ століття навіть попри заборону його імені. Переклади творів П. Целана друкувалися в періодичних виданнях не дуже часто, але регулярно. З 1993 року починається нова сторінка в дослідженні та перекладах творів цього поета.

Висновки до Розділу 1

Пауль Целан — один із найбільш досліджених нині зарубіжних авторів в Україні. Але попри це його популярність серед широких мас не така велика. Це пов'язано зі складністю текстів П. Целана і їхнім замовчуванням у радянський час. Згадок імені П. Целана спочатку уникали також через його єврейське походження і виїзд за кордон під час приходу радянської влади на територію Буковини.

Перші відомості про цього німецькомовного автора припадають на початок 1950-х років, тоді перший переклад здійснила О. Драгоманова. Поступово ім'я П. Целана інтегрується в українську літературу і стає знаним

ширшому колу читачів. Цьому сприяли перекладачі Микола Бажан, Петро Рихло, Василь Стус, Леонід Череватенко, Мойсей Фішбейн.

Важливим етапом «целанізації» рідного міста поета Чернівців стало відкриття тут у 1992 році пам'ятника та меморіальної дошки П. Целану

На материковій Україні поет приходить у літературу через переклади кінця 1960-х років. Активно працювали в цей час такі перекладачі, як Микола Бажан, Василь Стус, Леонід Череватенко, саме їхні переклади були вперше надруковані в періодичних виданнях і повернули ім'я П. Целана в український культурний простір. Пізніше перекладати вірші П. Целана почали М. Фішбейн та П. Рихло.

1993 року виходить перша збірка «Меридіан серця», що репрезентує творчість поета цілісно та послідовно. До неї увійшли вибрані поезії, які переклав П. Рихло. Це точка відліку нового сприйняття та засвоєння творчості П. Целана. З цього часу поет стає об'єктом значно активнішого дослідження науковців, а вірші П. Целана виховують нове покоління читачів. Найбільш вагомими проєктами виявилось повне німецько-українське видання творів П. Целана в 10 томах у перекладі П. Рихла. Також свою культурницьку місію виконують поетичний фестиваль «Meridian Czernowitz» та Літературний Целанівський центр.

РОЗДІЛ 2. ХУДОЖНЄ ОСМИСЛЕННЯ ПОСТАТІ ТА ТВОРЧОСТІ ПАУЛЯ ЦЕЛАНА В ЛІТЕРАТУРІ ЗЛАМУ СТОЛІТЬ

Для досягнення всього спектру рецепції та відтворення в Україні целанівських мотивів варто звернутись до класифікації, запропонованої Ігорем Качуровським, на підставі якої можемо зробити висновки про вплив творчості одного письменника на інших. І. Качуровський називає десять видів відтворення авторських мотивів у творчості інших письменників [21, с. 176]. Виділяємо основні та найяскравіші: присвяти власних творів тому чи іншому авторові, ремінісценції та алюзії, переклади. Як менш поширені можна назвати: згадування імені автора чи назв його творів у власних текстах, наслідування стилю та несистематичне звернення до таких самих мотивів. Плагіатом такі тексти назвати не можна.

Проте охопити увагою і скласифікувати у цій роботі всі згадки та присвяти сучасних українських авторів не вийде. Тому розглянемо основні види відтворення авторських мотивів у творчості сучасних українських письменників: присвяти власних творів, ремінісценції та алюзії, переклади і прямі чи непрямі звертання до Пауля Целана в поезії. Рецепцію творчості П. Целана розподіляємо за хронологічним принципом і порівнюємо образ П. Целана і відтворення його поетики у віршах, створених наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття, і поезій 2010-х років, а також еволюцію перекладів творів цього німецькомовного автора. Простежимо також систему образів та засобів, за допомогою яких сучасні українські поети відтворюють целанівські мотиви.

Існує велика кількість текстів, у яких проглядають целанівські мотиви. Їх можна класифікувати за хронологічним принципом. Відповіді ж на ці питання знаходяться, сказати б, на поверхні — з першого прочитання текстів, і в їхній метафоричній та сугестивній заглибленості можемо помітити чітку різницю між сприйняттям, таврованим радянською цензурою, і поезією, що була створена в 2010-х.

Ранні ремінісценції та алюзії на творчість П. Целана відзначаються певною лінійністю та простотою. Автори ж поезії, створеної на кінці ХХ століття, використовують присвяти, епіграфи, а також прямі цитування.

2.1. Семантика й контексти присвят Паулю Целану, своєрідність цитування його в епіграфах

Вірші-присвяти, адресовані П. Целану і натхненні його поетичними осяяннями, створили письменники Микола Бучко, Тимофій Гаврилів, Катерина Міщенко, Тамара Севернюк, Семен Цидельковський, а також Мойсей Фішбейн та ін.

До цієї категорії необхідно віднести також твори авторів, які писали про П. Целана в останні десятиріччя минулого століття й на початку 2000-х років. Їхнє сприйняття П. Целана, а отже, і переосмислення, різниться від сприйняття покоління авторів, які відкрили для себе П. Целана після 2010 року. Зазвичай твори зламу століть характеризуються, на нашу думку, поверховістю та інтертекстуальністю, а задля покликань на німецькомовного поета використовуються присвяти і цитування в епіграфах. Це дозволяє визначити настрій поезії, а також мотиви й образи, які можуть бути у віршах. За визначенням Мар'яни Челецької, поняття присвят та епіграфів об'єднують і називають терміном «номеносфера» [64, с. 116].

Яскравою представницею цього покоління є українська поетеса Тамара Севернюк (народ. 1940). У своїй багатолітній поетичній практиці вона використовує цитати з поезій Пауля Целана як епіграфи до власних віршів і присвячує йому деякі твори (в основному ті, що стосуються рідного міста поета — Чернівців), тим самим демонструючи своїми присвятами ліричний універсум поета.

Звернемо увагу на поетичну збірку «Відчайдушне життя. Про дорогих і найдорожче» (2021), де авторка зібрала основні свої присвяти друзям, родичам і відомим людям, які вплинули на її світогляд. Одним з них і є Пауль Целан. У цій збірці три поезії присвячені авторові «Меридіану серця».

Перша називається «Пауль Целан», у ній на основі відомих целанівських образів та метафор авторка створює образ поета в його рідному місті. Зустрічаємо тут тричі назву найвідомішої поезії П. Целана «Фуга смерті»:

Зірка випала з неба й поволі тече по щоці,
А в повітрі летить
Сутеніюча «Фуга смерті» [46, с. 249]

У кожному рядку закодовані прямі алюзії на життя і творчість Пауля Целана. Наприклад:

Він тут сам. Як колись. А ґрати уперті ці
Так нагадують міст і під ним —
Води Сени пекучо отверті...

Тут спостерігається алюзія авторки на збірку П. Целана «Мовні ґрати», що вийшла у 1959 році. Образ мосту — це, звичайно, міст Мірабо на річці Сені в Парижі, де поет покінчив життя самогубством.

Авторка у цій поезії виявляє любов і захоплення Целаном:

Він стоїть з капелюхом в руці,
Незбагненно високий...[46, с. 101].

Саме незбагненність і висота Целана, його космічна незрозумілість та вивищування над мирським світом так притягують і зачаровують читачів. У його образі фіксуємо наратив авторки: це людина, що пізнала світ і сягнула істини. Але в шуканнях Тамарою Севернюк найвідповіднішого образу, в повазі та захопленні постаттю поета спостерігаємо бажання / сподівання авторки на щасливе позаземне життя П. Целана, вона створює ремінісценцію на «Фугу смерті»:

Він читає цю «Фугу»...
Він вдома — віднині і прісно —
Там, де зорям і людям
Одвіку лежати не тісно...
Згадуємо рядки Целана:
Ми копаєм могилу в повітрі

Там лежати не тісно... [46, с. 250].

Авторка вірить у заспокоєння душі поета, у віднайдення ним спокою і гармонії.

В поезії «Пастка» осмислюється життя і самогубство П. Целана. Т. Севернюк демонструє власне бачення творчості цього поета:

Торкаюсь до слів... Целана...

І пірнаю в отерплість вод [46, с. 131].

Ця отерплість, оніміння є визначальними рисами поетики П. Целана. Тут відображаються його спроби подолати німоту, щоб сповістити всьому світові про трагедію, про поразку людськості, і спробувати реанімувати мову. Поняття «Muttersprache — Mördersprache», тобто «материнська, рідна мова — мова вбивць, ворогів», було одним із провідних у поетиці П. Целана, адже материнська мова і мова вбивць його матері була тією ж — німецькою. До слова, ця проблема ввела в оніміння на довгі роки німецькомовну єврейську поетесу з Буковини Розу Ауслендер, і вона майже все життя писала англійською. Поетичне оніміння було і є характерним для багатьох поетів, і базується воно не лише на «ворожості» рідної мови. Причин може бути багато, насамперед вони стосуються онтології та світовідчуття конкретного автора.

Т. Севернюк сприймає це самогубство як демонстрацію сили та волі:

І крок, що фатальний зроду,

А все-таки...не спинився... [47, с. 131].

Поезію «Нота» можна умовно розділити на дві частини. Перша частина — наративна, що містить оповідь про юність поета, трагедію Голокосту і, зрештою, центрального образу в рецепції Т. Севернюк — смерті П. Целана.

Око мороку. Хвилі Сени.

Чужини незлобива мла.

Не ловив його світ вогненний,

А душа під прицілом йшла [47, с. 132].

Друга частина присвячена рецепції Тамари Севернюк, вона осмислює жертву поета, його місце у повоєнній поезії:

Кричи-не-кричи — крик твій сурма на пласі,
Сурми-не-сурми — а ніхто не почує [47, с. 132].

Як крик у нікуди, в абсолютну порожнечу вона характеризує феномен П. Целана, несприйняття сучасниками його особистої та національної єврейської трагедії.

Але «Нота» закінчується позитивно, з вірою у щасливе і спокійне загробне життя поета:

Остання, найвища, пречистая нота
Зірве ті ланці і — розчиниться брама [47, с. 132].

У поезії Т. Севернюк використовує згадки імені Пауля Целана та його вірші. Авторка присвячує ці твори німецькомовному поету, намагаючись провести паралелі між собою та ним, підкреслює чернівецьке походження П. Целана. Самогубство поета — провідний мотив у віршах Т. Севернюк, присвячених П. Целану.

Український поет єврейського походження Мойсей Фішбейн (1946-2020) часто використовував у своїх творах цитування з віршів П. Целана і присвячував йому свої твори. 1978 року в Чернівцях був написаний вірш «Пам'яті Пауля Целана»:

Що в неї в горлі водорость мала, —
Над ним води холодна вагота,
В його очах зелене сонце мерхне.
О незранима коликка поверхне!
О нетривка без напису плита!
В нічній пустелі дитинча самітне.
З води у безмір голос тихо квітне [50, с. 106].

Автор найбільше уваги присвячує смерті П. Целана. Але найцікавіше, що в його поезії час рухається у зворотному напрямку, і на кінці перед читачем постає молодий Целан-чернівчанин, безжурний хлопець з великими амбіціями та молодечими переживаннями. Цей текст М. Фішбейна — чи не перша (1978 р.) віршована рецепція творчості П. Целана і своєрідна відповідь йому.

У вірші «Ще корба, ще колодязний спочин», присвяченому М. Лукашеві, є епіграф із П. Целана :

а тоді це була корба,
вона більше не співає з тобою
в хорі рідних голосів... [50, с. 105].

Автор намагається охопити й занотувати смуток і зневіру євреїв, він робить свої перші кроки на шляху осягнення власної єврейськості та причетності до всього єврейського народу. Фіксується «німота молитви на вустах» [50, с. 105], укотре підкреслюється важливість теми мовчання для єврейських поетів.

М. Фішбейн глибоко відчував і розділяв трагедію автора «Фуги смерті», тому й писав твори, які присвячував поетові, намагаючись наблизитись до його мотивів. Одним із перших він торкається теми мовчання як основної у творчості єврейських поетів.

Петро Свенцицький(1950-2006) — поет-дисидент із Донецька. Його перша збірка вийшла у 2006 році, але автор її так і не встиг потримати в руках через передчасну смерть. 2017 року в Чернівцях вийшла друга книга вибраних поезій П. Свенцицького під назвою «Блакитні марення». Проаналізувавши збірку, можна зробити висновок, що поет був добре знайомий із німецькомовною поезією, адже перекладав свого часу вірші Й. В. Гьоте. Алюзія на «Фугу смерті» П. Целана присутня в одному-єдиному вірші цієї збірки (доступу до всієї поетичної спадщини немає). Але зв'язок із німецькомовним шедевром безсумнівний.

Аз нині спопеляюсь...
Попелом на долоні твої осяду...
Не роздмухуй його по вітру [45, с. 12].

Лексеми «спопеляюсь», «попелом», «по вітру» вжиті у значенні смерті та самознищення, що відсилає читачів до «Фуги смерті». У П. Свенцицького змінюється контекст: від усенародної трагедії до особистої. Такий прийом

свідчить, головним чином, про постмодерністське світовідчуття автора: від загального до конкретного.

П. Свенцицький у вірші використовує неявну цитату, читачі пригадують целанівський образ попелу, що дозволяє поглибити текст нашого сучасника.

Поети, які народилися й писали у другій половині ХХ століття, присвячували твори П. Целану й використовували його мотиви у власних віршах. Ці автори репрезентують літературу Буковини (Т. Севернюк), Центральної України (М. Фішбейн) та літературу Донбасу (П. Свенцицький), що засвідчує усезагальну знаність П. Целана. Твори відзначаються своїми особливостями: присвяти П. Целану й цитування його поезій у власних творах, спроби наслідування целанівського стилю, неглибокі рефлексії, що проявляються в поезії у вигляді побіжних згадок назв віршів П. Целана або ж його імені.

2.2. Перехідний етап у відтворенні мотивів Пауля Целана в українській літературі крізь призму поетики Василя Кожелянка

У дебютній збірці Василя Кожелянка (1957-2008), що побачила світ у 1994 році, є багато непрямих алюзій на поетичну спадщину П. Целана. Основна увага автора присвячена найвідомішому твору німецькомовного поета «Фуга смерті». В поезії В. Кожелянка присутні метафоричні целанівські образи, які він інтерпретує по-своєму – як яскравий постмодерніст:

там попіл від згорілих жовтих сонць
вже не блакитний (як завжди) а бурий
там править жадібний до мрії монстр [23, с. 24].

Один із центральних образів «Фуги смерті» — Маргарита, вона втілює в собі образ «класичної» німкені, її риси помітні також в рядках В. Кожелянка:

і буде поруч дівчина
з жовтим волоссям і блакитними очима [23, с. 26].

У вірші «Гіркота радість та інше» В. Кожелянко оперує поняттями, близькими П. Целану, він дуже точно за допомогою метафор відтворює картину втраченого П. Целаном українського раю:

ця радість блакитна
як блиск в очах
від ударом прикладом в лице
або мов клапті неба між ґратами...

У цьому ж тексті продовжує:

гіркота і радість
це полюси душі
а все решта лише меридіани [23, с. 27].

В. Кожелянко оперує у цьому вірші поняттям «меридіану» — важливого явища і для П. Целана. Не можна проігнорувати поняття «меридіану» як магістральну лінію в Целана, що тягнеться впродовж усього життя, відповідно і всієї творчості. Під час отримання Бюхнерівської премії в 1960 році П. Целан виголосив промову «Меридіан» — всеохопну вісь, що прорізає простір людини-реципієнта.

У циклі «Терновий іній» В. Кожелянко звертається до суто целанівського неологізму «світло-тьмо-носці», це слово звучить у контексті діалогу або ж роздвоєння:

ось так і ходимо
по різні боки
світла і тьми
ми
двоє світло-тьмо-носців [23, с. 48].

У наступній збірці В. Кожелянка (1994) є вірш «Революціонери (контрреволюційний триптих)», у якому автор завдяки метафорам намагається підвести ризику під злочинами режимів ХХ століття. З'являється універсальна метафора: бліде мереживо трупів, цеглини днів стають попелом, йдуть, щоб подивитися у скляні очі Абсурду. Визначення «абсурд» у ретроперспективі

виглядає доцільним і влучним при зображенні двох найстрашніших режимів ХХ століття, що забрали мільйони життів і єврейської, і української націй. Тут В. Кожелянко немовби проводить паралель між двома загубленими, розшарпаними народами.

У збірці П. Целана «Нічийна троянда» (1963) є вірш «Псалом», у якому йдеться:

Ніхто нас не виліпить знову із глини земної,
ніхто не оплаче наш прах [60, с. 39].

У займенникові «Ніхто» П. Целан концентрує образ Бога, саме такого, яким він став після Аушвіцу, але разом з тим поет заперечує будь-які дії Бога-Нікого. Через тридцять років В. Кожелянко переосмислює сентенцію П. Целана:

нові люди
наспіх зліплені із сірої глини
(гріються біля паперового вогню) [24, с. 55]

Тут зображено не деградацію чи еволюцію світовідчуття, а буквальне перегортання В. Кожелянком-постмодерністом сторінки П. Целана-модерніста. Він чітко каже «нові люди», але не забуває про якість цих людей — «наспіх зліплені», тобто говорити про високі моральні цінності вже немає сенсу. У випадку ж П. Целана прочитується абсолютна зневіра і розчарування у своїй епосі, культурі, Богові.

Ще однією алюзією на поезику П. Целана і його збірку «Арія снігу» (1971) — найбільш складну, зашифровану та герметичну, є текст В. Кожелянка «Діагноз: заходофілія» з циклу «Фіолетовий місяць».

і горить непрожите минуле
і сиплеться попіл
у сніг
двох розтоптаних доль [25, с. 32].

Інтертекстуальність цього вірша набирає особливого звучання, розглядаючи її в контексті людей-пар, серед яких можемо дозволити собі

виокремити Целана-Кожелянка як представників особистісного маргінесу, балансування над внутрішньою безоднею. Також згадуємо про єдиного і незмінного співрозмовника П. Целана (ним часто виступає гіпотетичний Ти) і, відповідно, — діалог.

В останній прижиттєвий збірці В. Кожелянка є поетичний текст під назвою «Мовчи снігу!» Він починається зі слів:

коли сніги вертаються додому
коли доми міняються місцями [25, с. 12].

У другій збірці П. Целана «Від порога до порога» (1955) є текст, що став, на нашу думку, «сировинною базою» для В. Кожелянка. Його назва «Мінливий ключ»:

Мінливим ключем
ти дім відчиняєш, в якому
все заметено снігом мовчання.
Залежно від крові, що капає в тебе
з ока, рота чи вуха,
міняється ключ твій.
Міняється ключ твій, міняється слово,
що зі сніжинками разом кружляє.
Залежно від вітру, який жене тебе далі й далі,
навкруг слова тужавіє сніг [53, с. 65].

Обидва поети демонструють вибір чи, точніше, — його наслідки. Але незмінним залишається те, що у дім «приходить сніг» і «тужавіє навколо слова».

Творчість В. Кожелянка — перехідний етап у сприйнятті та відтворенні целанівських мотивів в українській літературі. Автор продемонстрував сприйняття віршів П. Целана під незвичайним кутом зору і дав нові інтерпретації текстів німецькомовного автора. З нашого погляду, В. Кожелянко як поет зробив перший крок на шляху до повноцінного та комплексного осягнення творчості П. Целана, він так само торкнувся теми

мовчання та трагедії, самотності та приреченості митця, що було співзвучним із целанівськими мотивами.

Висновки до розділу 2

Творчість Пауля Целана мала вагомий вплив на поезію, народжену в кінці ХХ — на початку ХХІ століття. Саме відтепер починається відлік ремінісценцій та алюзій на німецькомовного поета. Скажімо, Т. Севернюк створила ряд віршів, присвячені П. Целану, спробувавши передати в них власні рефлексії щодо його постаті та культурного впливу на Чернівці. Вона бачить автора «Фуги смерті» в парадигмі регіональної поезії Буковини та фіксує його образ на тлі рідного міста, оперує назвами творів П. Целана, заодно передаючи головні риси життєтворчості великого поета.

Мойсей Фішбейн також присвячував свої твори П. Целану, цитував поета в епіграфах. Крім того, що М. Фішбейн часто вдавався до ремінісценцій та алюзій на вірші П. Целана, він ще перекладав поезії цього автора українською мовою. Основна риса, що пов'язує П. Целана та М. Фішбейна, — їхня єврейська ідентичність та проговорювання тієї ж травми. Ще один автор, який у цей час використовував целанівські мотиви, — П. Свенцицький. Алюзії на «попіл» присутні в цього автора з дещо іншою конотацією — П. Свенцицький розмірковує на тему вбивства кохання та інтерпретує целанівські лексеми як суто особистісні розчарування, а не всенародну колективну травму.

Згідно з хронологічною класифікацією, поезії цих авторів можна віднести до ранніх спроб декодування і відтворення мотивів П. Целана .

До кола цих авторів хронологічно належить також творчість В. Кожелянка, ремінісценції та алюзії на П. Целана випереджають інших авторів цього часу й відзначаються своєю складністю та багаторівневістю. Поезія В. Кожелянка — межовий етап між згадками П. Целана у своїх віршах та спробах трансформації целанівських образів у власну поезію і глибоку рефлексію, що присутня в поезії 2010-х років. В. Кожелянко вперше вводить в

українську літературу з чітким покликанням на Пауля Целана образи Маргарити та Суламіф, проводить паралелі між самотністю свого ліричного героя та відлюдкуватістю П. Целана. У віршах поета помітні цикли й розділи, позначені впливом П. Целана й переосмислені в контексті актуальних подій у житті автора та його героя.

РОЗДІЛ 3. ЗМІНА ПАРАДИГМИ У ТРАКТУВАННІ ПАУЛЯ ЦЕЛАНА ПОЕЗІЄЮ 2010-Х РОКІВ

Поетичні збірки, видані у 2010-х роках, рясніють ремінісценціями та алюзіями на вірші П. Целана. Творчість багатьох авторів, які публікуються в цей час, характеризується інтертекстуальністю. Деякі збірки є відповіддю П. Целанові («Тривожні маки» А. Тужикова) та діалогом із німецькомовним поетом («Довгі очі» Х. Венгринюк).

В. Антофійчук і А. Нямцу в дослідженні поезики традиційних сюжетів і образів у літературі пишуть про «якісне переосмислення канонічних домінантних лейтмотивів традиційних зразків і включення їх в змістову структуру сучасних філософських, етичних і психологічних теорій і концепцій, орієнтуванням на найповніші наукові уявлення про духовну природу людини і багатоманіття форм її вияву і реалізації в інтимно-особистісному і громадському житті» [2, с. 11]. Мотиви переосмислення традиційних сюжетів можна відстежити в поезії сучасних українських авторів.

Відомі українські поети, такі як Сергій Жадан і Катерина Калитко, також звертаються до целанівських мотивів і використовують їх у власних текстах. Це викликано тим, що ці автори беруть участь у літературному фестивалі «Meridian Czernowitz», патроном якого є П. Целан.

Чи не найбільше поезія автора «Фуги смерті» вплинула на творчість буковинських авторів Христини Венгринюк та Андрія Тужикова. Тому почати аналіз варто з цих напрацювань і рухатися від найчастіших та найочевидніших згадок про П. Целана до менш помітних та несистематичних, які є в поетичних творах Сергія Жадана і Катерини Калитко.

3.1. Особливості декодування й відтворення целанівських мотивів авторами з Буковини

(на матеріалі збірок Христі Венгринюк та Андрія Тужикова)

Регіональний чинник виявився дуже важливим у питанні дослідження та сприйняття творчості Пауля Целана. Деякі чернівецькі поети створили цикли

або цілі збірки на основі поезії німецькомовного автора. Це пов'язано з популярністю П. Целана на Буковині та доступністю його творів. У 2010-х роках у літературу приходить покоління, виховане на поезії П. Целана. Автори, яких ми визначаємо буковинськими за регіональним аспектом, «концентрують увагу переважно на філософсько-етичних та емоційно-психологічних проблемах» [2, с. 11]

Саме тому дослідження в цьому розділі варто розпочати зі збірки, у якій репрезентована найбільша кількість згадок про П. Целана та звертань до його мотивів, — «Довгі очі» Христі Венгринюк.

Христина Венгринюк (народ. 1987) демонструє в поезії глибоку рефлексію на творчість П. Целана й емпатію. Звертань до цього німецькомовного поета у Х. Венгринюк найбільше з-поміж усіх інших авторів, чий збірки побачили світ у 2010-х роках.

Письменниця видала чимало дитячих книг, збірки прозових та поетичних текстів, казку у віршах для дорослих «Про мого білого старого качура», що була поставлена на сцені Народного драматичного театру КБУ Центрального палацу культури міста Чернівці режисером Іваном Даніліним.

Збірка 2013 року «Довгі очі» відкриває цикл «молодої» рецепції Пауля Целана й алюзій на його життя та творчість у сучасній поезії. Молодої не тільки з погляду вікової парадигми, а й якості сприйняття та способів репрезентації у своїй творчості целанівських мотивів. Це поезія без совкових штампів, вона вільна, можна сказати навіть, — оголена, без прикрас, без сорому і рафінування виразів. Це поезія особистої правди, що проглядається на всіх рівнях читання та сприйняття віршів Х. Венгринюк. Ще одна позитивна риса цієї збірки — її двомовність: поруч із українськими оригінальними поезіями є польські переклади, виконані Анетою Камінською.

Одним з основних образів Х. Венгринюк, співвідносних із Целановими, є смерть — ідентична: бездиханна, спопеляюча, замордована, та, що літає в повітрі і висипається назовні, щоб позбутися тісноти.

Єдиною ознакою дихання

Буде пісок, що зсипатиметься з вуст та ніздрів. [11, с. 18].

Ці образи перекликаються з назвою дебютної збірки П. Целана «Пісок із урн», що вийшла у 1948 році у Відні. Як було сказано, невеликий наклад цієї збірки спалив сам автор, бо книга рясніла технічними помилками. Але деякі поезії однойменним циклом увійшли в наступну збірку — «Мак і пам'ять» 1952 року. В поезії «Камінь моря» мова йде про «піщану могилу мрії». Тут поет «поєднує» пісок і могилу, пісок і смуток, смерть і мрію. Пісок, який також називають попелом, в обох авторів — символ смерті, скороминущості життя і тих незначних засобів збереження пам'яті, які постійно розсипаються, розвіюються за вітром, просіюються крізь пальці, залишаючи по собі мак-забуття. «Пісок як мінеральний елемент є символом смерті, він символізує також посушливу місцевість і нескінченність пустелі» [57, с. 14]. Про це ще один вірш Х. Венгринюк:

Я не знаю, як нам жити з тобою в одному тілі,

Коли ти їси попіл і розкидуєш спогади по венах. [11, с. 48]

Факт з'їдання попелу і розкидання по венах маку-забуття ще більше загострює конфлікт ліричної героїні, початок якому поклав П. Целан своєю суперечкою зі світом, з Ти-іншим.

Не менш сильний образ, запозичений молодого авторкою в П. Целана, — знищення дому, перехід від рідного, привітного до ворожого й хижого.

Знадвору віє так, наче завивають пси.

Холодні вітри почали жити окремими стадами.

Вони, наче страшні думки, відчиняють двері твого дому

І з тріском розбивають стіни.

Холодні вітри приходять з запахом заліза

Й неспокою. [11, с. 22]

Знову пригадуємо одну з останніх збірок Пауля Целана «Арія снігу» (1971) та його поезію «Мінливим ключем» зі збірки «Під порога до порога» (1955)

Мінливим ключем

ти дім відчиняєш, в якому
все заметено снігом мовчання [52, с. 65].

Це знищення дому як особистого прихистку, землі обітованої і ворогом, і самим собою. Якщо в П. Целана ще зберігається розділення на «ворог» і «я» (з часом «я» стає ворогом), то в поезії Х. Венгріняк ці дві крайності виходять із тієї самої сутності. Тобто лірична героїня стає сама собі ворогом, вона зраджує себе і не довіряє собі. Зруйнування дому-прихистку — один із найбільших злочинів проти себе. Замітання його снігом — точка неповернення, крах надій та сподівань і абсолютна зневіра.

В одному з текстів Х. Венгріняк прямо говорить целанівським образом смерті:

бо тебе цілували в долоні
ті хто ходять лише у повітрі [11, с. 72].

Ті, хто лежать / ходять / існують в повітрі, за П. Целаном, — спалені євреї, що попелом піднімаються на небо, між хмари. У широкому розумінні — це мерці, які співіснують зі світом живих, намагаються втручатися в їхній простір. А ще авторка звертається до образів поезії «Фуга смерті»:

... я писатиму вночі вірші,
Струшуючи вапно і попіл.
А далі все танцюватиме
В язичницькому колі.
І я загублю волосся [11, с. 76].

Тут і попіл як символ смерті і язичницьке танцювальне коло — втілення танцю смерті, і втрачене волосся, що не дозволяє ідентифікувати ліричну героїню: Суламіф чи Маргарита — невідомо.

Спочатку «Фуга смерті» називалася «Танго смерті», жанрово цей твір належить до «танців смерті». Гільермо Діяс Пляха в «Історії еспанської літератури» стверджує: «... "танці смерти" користалися надзвичайною популярністю... "Танці смерти" входять до містерій, до моралідадів. Вони являють серію діалогів між смертю та смертними, що представлені всіма

ієрархіями, від папи та імператора до жебрака й дитини...» [цит. за: 22, с. 43]. Цю давню традицію переймає П. Целан і пише свою «Фугу смерті», а згодом його мотиви та настрої підхоплюють українські поети, яскравою представницею яких якраз і є Х. Венгринюк.

Ось іще один текст Х. Венгринюк з алюзіями на «Фугу смерті» Пауля Целана :

І чорніє,
Наливається синцями і болем,
А потім плаче на нас з тобою,
Бо ми їх там посадили
І забули зібрати,
Як зійшли вони молоком і кров'ю [11, с. 76].

Ще одна пряма вказівка на целанівське «чорне молоко», а також діалог з уявним чи цілком реальним «Ти». Авторка як представниця постмодернізму осмислює процес садіння / сіяння болю. Вона не просто констатує факт утрати, геноциду і перманентного відчуття тривоги, а думає про наслідки — «ми їх посадили і забули зібрати, вони зійшли молоком і кров'ю». Тобто читач відчуває аналіз поетеси крізь ретроперспективу, на основі колективного досвіду вона має змогу робити нові висновки, писати власну історію на основі багатої джерельної бази.

Важливий сегмент у парадигмі алюзій Х. Венгринюк на П. Целана — тема мовчання. Тотальна німота, нездатність артикулювати власні думки і почуття, відчуття злочину при написанні поезії після трагедії війни (за Т. Адорно) — важлива тема в поетиці Пауля Целана. Вона знайшла відображення у віршах Х. Венгринюк через переосмислення текстів німецького поета. Авторка пише:

Між рукою твоєю й моєю є трохи слів,
Які стікають кожним наступним ковтком
Кудись всередину.
І з мовчання виринає стогін,

Схожий на вовче дихання [11, с. 86].

У цій поезії відчувається присутність якогось «Ти», з яким лірична героїня намагається вести діалог. Але їй заважає мовчання, що за кілька десятиліть (від часу П. Целана) встигло стати тотальним. Згадуємо збірку Пауля Целана 1959 року «Мовні ґрати», а також його «дім, в якому все заметено снігом мовчання» [59, с. 65], постійний пошук П. Целаном слів, щоб перемогти морок і німоту, його «дедалі зростаюча певність. / що все це можна сказати / зовсім інакше» [57, с. 47]. Деякі тексти Х. Венгрінюк є діалогами з П. Целаном:

Коли ти граєш — я чую.

Густе повітря твоєї сумної часом батьківщини

Лягає на мої долоні,

І я знаю цей час — народження поезії [11, с. 104].

Як відомо, у творчому доробку Пауля Целана є відносно небагато текстів, присвячених Батьківщині. Найчастіше це твори, пронизані болем і жахом через події Голокосту, табори Трансністрії, вбивство німецьким офіцером матері П. Целана на березі річки Південний Буг:

Чи знає ще хвиля Південного Бугу,

яку тобі, мамо, чинили наругу? [58, с. 139].

Поет називає Буковину краєм буків, пише про «шум ялиць незабутній» (вірш під назвою «Чорнозем» [57, с. 69]). У вірші «Потойбіч» оприсутнюється дитинство:

Лиш за каштанами — широкий світ.

Звідтіль на крилах хмар шугає вітер,

комусь ночами спати не дає,

понад каштани хоче з ним злетіти [59, с. 13].

П. Целан пише про перші дитячі страхи та згадує мотиви класичної німецької літератури. Наприклад, у вірші «Потойбіч» помітний вплив «Вільшаного короля» Й. Гете. Топоніми, що позначають українську місцевість, П. Целан згадує рідко, але він ніколи не забував свого походження

і часто замислювався про свій переїзд у Європу. 1960 року П. Целан писав із Парижа до Маргул-Шпербера: «Ах, знаєте... Я вже часто запитував сам себе, чи не краще було б, якби я залишився біля буків моєї вітчизни?» [35, с. 67]. Інколи він розмірковує, чи не краще було б залишитися вдома. Вірш «Осокоре, ти в п'їтмі...» дуже точно відтворює біль, з яким межують спогади про Батьківщину:

ОСОКОРЕ, ти в п'їтмі сивієш.
Моя мати сивини не знала.
Зелено, купаво, на Вкраїні.
Моя світла мати не вернулась.
Хмаро, ти наповнюєш криниці.
Моя тиха мати гірко плаче [60, с. 27].

Х. Венгринюк нотує свої рефлексії, пов'язані з німецьким поетом:

Я не знаю твоїх точних діагнозів,
Ти — моїх «рикошетів» й зурочень.
Я бачу плоди годувальниць на місцях інквізицій,
Ти кажеш: «Смерть — це з Німеччини майстер».
Мовчимо [11, с. 106].

Авторка знову вдається до діалогу, а за допомогою прямої цитати з «Фуги смерті» можемо визначити співбесідників. Глибока емпатія і разом з тим особиста сповідь проглядає в рядках Х. Венгринюк, довірити свої секрети авторка може лише П. Целану — тому, кого розуміє вона і хто зрозуміє її навіть без слів. «Мовчимо» — вирішальна, ключова сентенція, що не просто додає ліричності поезії, а визначає її вектор, укотре фіксуючи трагедію оніміння. Свої думки Х. Венгринюк підсумовує:

Це час Целана.
Нашіптуванням вказує напрям твого зору,
Я малюю маки з пам'яті поета
І читаю його листи до чужої жінки.
Коли в очах зустрінуться всі стрілки,

Я побачу компас з твоєю рукою
І йтиму в небо.
Твій Бог не знає іншої мови. Він зажуриться.
Твій Бог з довгою ногою. Йому важко ходити.
Твій Бог — твій. Йому не до мене [11, с. 108].

Спостерігаємо тут алюзію на назву першої збірки П. Целана «Мак і пам'ять» (1952), листування з Інгеборг Бахман — австрійською письменницею, з якою в П. Целана були тривалі романтичні стосунки. Листування П. Целана й І. Бахман вийшло у чернівецькому видавництві «Книги – XXI» в перекладі Петра Рихла та Лариси Цибенко (2012).

Поруч із явними алюзіями на біографію та творчість поета присутнє звертання до релігії — однієї з найбільш контroversійних тем для П. Целана. Очевидно, що визнання своєї єврейської ідентичності і, відповідно, — юдейства, свого Бога Ягве було надважким кроком для митця. Це стало приводом для появи багатьох текстів, пронизаних зневірою і риторичними питаннями, зверненими до Бога: чому Бог не врятував своїх синів? за які гріхи розплачується єврейський народ? Один з найяскравіших текстів П. Целана — «Псалом», тут автор звертається до Бога-Ніхто, розмірковує на тему втрати ідентичності:

Ніщо
ми були, є і будем,
квітуючи [59, с. 39].

У своєму тексті Х. Венгринюк доводить, що спроби П. Целана достукатися до свого Бога вдалі, він його віднайшов у собі, у Небі. Коли авторка говорить про свою спробу доєднатися до П. Целана, наблизитися до нього, то усвідомлює, що їх розділяє глибока прірва — віра і Бог. Богу Целана не до неї, вона мусить шукати свій власний шлях.

Абсолютний і беззаперечний вплив Пауля Целана на світовідчуття Х. Венгринюк вилився у формі глибокої рефлексії авторки в поезії. Вона проводить паралелі між своїм життям і життям П. Целана, намагається

якомога краще зрозуміти Поета, переосмислює целанівські теми і надає їм нового звучання, нашаровуючи свій особистий досвід. Багато тем розкриваються по-новому, розглядаються під кутом зору спостерігача в ретроперспективі, тобто без клейма особистого досвіду.

Поезія Х. Венгринюк є безапеляційно новітнім способом прочитання, декодування та, найголовніше, — відтворення мотивів П. Целана. Авторка продовжує целанівську традицію діалогу в поезії, розвиває її, торкається злободенних проблем та власного світосприйняття. Х. Венгринюк розкриває тему мовчання, втрати дому-притулку, релігії — магістральних тем для обох авторів. До того ж вона часто послуговується целанівською лексикою, інтегруючи її у свою поезію.

Не лише Х. Венгринюк активно користується словами та виразами, які привів у поетичний світ П. Целан. Молодий український автор з Чернівців Андрій Тужиков (народ.1992) у 2018 році видав поетичну книгу «Тривожні маки». Велику роль відіграв П. Целан у житті й А. Тужикова. Обоє чернівчани, Андрій довгий час був менеджером поетичного фестивалю «Meridian Czernowitz» та Целанівського центру, його світогляд формувався на ґрунті целанівської творчості, давньої австрійсько-німецької традиції, яку в Чернівцях називають європейською і відмежовують її від примітивної — совкової.

Основні мотиви збірки «Тривожні маки» полягають у переосмисленні загальнолюдських цінностей, у пошуку молодою людиною себе у ворожому соціумі, де кожен сам за себе. Книга характеризується чітким наративним компонентом: історія «намацування» і, зрештою, — віднайдення себе самого і жінки, з якою ліричний герой веде (чи принаймні намагається вести) діалог.

Безсумнівно, риси целанівської поетики тут проглядають на всіх рівнях. Перший і найочевидніший — назва. За визначенням Мар'яни Челецької, іноді «сама назва (загалом увесь заголовковий комплекс) стає єдиним ключем до розуміння твору». Дослідниця зауважує, що «заголовок відкриває перед читачем (слухачем) певний горизонт очікування, налаштовує на визначений

тон сприйняття. Щоправда, у цьому випадку варто було б наголосити й на тому, що аналогічну функцію, хоч і в дещо загальнішому форматі, виконує жанроназва. Вказівка на належність твору до конкретного генологічного типу також підштовхує до застосування певної рецептивної моделі, яка сприяє максимально вичерпному та цілісному збагненню читаного» [64, с. 116].

«Тривожні маки» перегукується зі збіркою німецькомовного поета П. Целана «Мак і пам'ять», під час презентації книги 7 вересня 2018 року в Центральному палаці культури у Чернівцях автор це підтвердив. Мак як квітка вважається символом пам'яті та журбою за загиблими, а також дурману, наркотичного сп'яніння. У своїй першій збірці («Мак і пам'ять») П. Целан пише реквієм над подіями Другої світової війни та Голокосту. Він лапідарно описує події, що залишилися назавжди в його пам'яті, конденсує у своїх висловлюваннях та консервує біль, приниження і розчарування, з яким зіштовхнувся під час Другої світової війни.

А. Тужиков переосмислює целанівські поняття. Його маки стають тривожними, що свідчить про нестійку ситуацію у світі та житті ліричного героя зокрема. Мак стає символом зла, наркотичних речовин та напруження.

тривожні маки

з них я варю ширку для неї

А ще:

тривожний червоний мак

з нього ми вже зробимо пігулки [48, с. 61].

Ліричний герой почувається маргіналом, адже навколо немає «своїх». Рідну душу він знаходить у «ній» — жінці, яка його розуміє і дозволяє розуміти себе. Вони будують діалог, що є однією з основних онтологічних проблем у постінформаційному світі.

А. Тужиков використовує не тільки загальні алюзії на вірші та окремі лексеми Пауля Целана, він згадує його в тексті, назва якого стала назвою збірки.

Тривожні маки

я випив чашу чорного молока ПАУЛЯ
і вона тріснула в моїх долонях, немов лід
посеред нашої ночі
порізав свої губи уламками
фіранки перетинають точку
весняного рівнодення
і я впізнаю в них силует ПАУЛЯ
простирадло в крові червоне, немов МАК
фіранки нам подарували на весілля [48, с. 54]

Автор розмірковує про циклічність світу: після тотального розчарування в людині, Богові, мові П. Целан створює новий світ, щоб рятуватися в ньому. Цей світ настільки ефемерний та нетривкий, що він ламається і дробиться знову. «Чаша тріснула в моїх долонях» — один з основних меседжів автора збірки. Він думає про потребу будувати новий світ, на прикладі П. Целана створювати власну мову і, відповідно, — поетику.

А. Тужиков осягнув поезію П. Целана і дав відповідь німецькомовному авторові своєю власною поетичною творчістю. Він продемонстрував циклічність світу і довів, що питання, які хвилювали Пауля Целана у другій половині ХХ століття, стають знову актуальними для його молодих послідовників наприкінці 2010-х. Але на поетичні аксіоми П. Целана автор накладає нові сенси та висновки від власних спостережень.

3.2. Покликання на творчість Пауля Целана в поетичних книжках Сергія Жадана та Катерини Калитко

Відомі українські поети Сергій Жадан та Катерина Калитко використовують у своїй творчості ремінісценції та алюзії на творчість Пауля Целана. Передовсім це пов'язано з літературним фестивалем «Meridian Czernowitz». Поети під час фестивалю відкривають для себе нові грані цього німецькомовного автора та активно застосовують приховані цитати й покликання на тексти П. Целана у власних творах. Творчість Сергія Жадана

(народ. 1974) неможливо розглядати поза контекстом впливу П. Целана. Комітет літературознавчих наук Польської академії наук висував Сергія Жадана на здобуття Нобелівської премії з літератури у 2022 році.

У збірці 2021 року «Псалом авіації» є наскрізна тема війни. Як відомо, війна на Сході України, яка розпочалася в 2014 році, знайшла глибоке відображення у свідомості та творчості С. Жадана. Результат творчості воєнного часу — збірки «Псалом авіації» та «Скрипниківка» — можна порівняти із життєтворчістю П. Целана. Мотиви гнітючої, холодної ворожості, втечі з рідних міст туди, де безпечніше, відчуття приреченості, образи, безсилля перекликаються в обох поетів. Але С. Жадан на основі Целанового особистого і колективного досвіду ХХ - початку ХХІ століття дозволяє собі шукати і пропонувати шляхи вирішення цих проблем.

Взагалі, С. Жадан — тонкий лірик, він дуже добре відчуває кордон між мовчанням та криком німоти й намагається постійно вербалізовувати те, про що інші говорити не можуть:

Дні, коли таким важливим
було заговорити після мовчання,
після образи — нестерпної, як спів над померлими [14, с. 14]

Поет бере на себе відповідальність «заговорити після мовчання» і озвучити образу, саме цю місію виконав свого часу Пауль Целан. Пригадується целанівська метафора «замітати снігом мовчання» [59, с. 65].

Те, що забирають із собою люди, покидаючи
місто, в якому поховані їхні родини [14, с. 14].

Тут спостерігається чергова паралель між Голокостом і війною в Україні, яку світ визнав геноцидом українського народу російськими окупантами. З біографії П. Целана відомо, що обоє його батьків загинули в таборах Трансністрії: батько помер від хвороби, а матір убив нацистський офіцер пострілом у потилицю. П. Рихло пише про це: «Поет [Пауль Целан] намагався виразити жах Голокосту через умовчання — аж до оніміння» [43, с. 122].

Порятунок бодай пам'яті про сім'ю стає єдиним багажем, що його П. Целан забирає з собою в Париж. Вимушені переселенці з Донецької і Луганської областей нині щоразу проживають аналогічну ситуацію. Вони мусять робити вибір у безвихідній ситуації. І С. Жадан укотре проводить паралелі між Голокостом та подіями війни в Україні:

Скажуть так: тоді було такс. багато повітря,
що необхідно було говорити.
Саме повітря цього часу було виразнішим за будь-які вірші,
Переконливішим був вогонь.
Промовистішим мовчання [14, с. 16].

Про «переконливий вогонь» поет мислить з особливим жалем і гострою іронією, бо ніщо не може зрівнятися в силі переконання з вогнем, яким обстрілюють будинки або в який занурюють тіла цілої нації.

С. Жадан як поет постмодерної доби любить «гратися» з ремінісценціями.

Тоді вона скаже:
не я робила тебе витривалим у чорній воді чекання,
не я вчила тебе мови розлуки,
не мені ти нагадуєш про неповернення
всіх зневажених [14, с. 20].

У кожному рядку цієї поезії прочитується апелювання до П. Целана і, найголовніше, — його особистих способів боротися з колективною травмою. «Чорна вода чекання» — звукове та ритмічне покликання на «Чорне молоко світання» [53, с. 41].

Ось іще одна ремінісценція С. Жадана на «Фугу смерті» Пауля Целана:

І лише тоді,
коли музика — навпіл,
коли голос із ночі — навпіл,
навпіл шепіт
і навіть мовчання,

лише тоді
втрати варті пам'яті,
страх вартий довіри,
дихання варте музики [14, с. 30].

С. Жадан не тільки апелює до целанівських мотивів, а й робить висновок крізь об'єктивний ретроспективний погляд: втрати, страх і дихання лише тоді варті чогось величного, коли суб'єкт може розділити ці явища з кимось. Укотре бачимо звертання до Ти-іншого, тяжіння до діалогу і взаємодії з кимось собі подібним. Лише за умови розділення ноші на двох або більше, колективної відповідальності можливий якісний поступ.

С. Жадан постійно повертається до образів «Фути смерті» як до нульової координати, від якої починаємо відлік нового часу на ґрунті целанівської культури:

Мов сивина у жінок, в повітрі з'являються холоди.
Як там було? «Я маю тепер слова,
щоб говорити про тишу». Музика больова.
Музика, що народжується в дереві та землі.
«Більше ніколи нічого не трапиться. Взагалі»
Теплі поля, як списані записники.
Співи, що їх, мов хустки зі скринь, дістають жінки.
Музика, що прокачується легеньми чоловіків [14, с. 70].

Дуже показовим і важливим тут є образ больової музики, що прокачується легеньми чоловіків. Одразу перед очима з'являються крематорії, де було замордовано 6 мільйонів євреїв. С. Жадан не просто розділяє жіноче волосся на золоте і попелясте (за П. Целаном), він іде далі й демонструє процес посивіння. Перехід у стан попелястого волосся — це таврування деяких українців війною на Сході, це важкий хрест, який доводиться нести дітям і жінкам війни. Це підтверджує заява ліричного героя С. Жадана:

Я винесу з цієї зими фарбу димів [14, с. 103].

Мовчання і, попри це, поетика діалогу проглядає у вірші С. Жадана «Що ж, залишмо на час»:

Що ж, у кімнатах лишається наше з тобою
мовчання, яке ми ховали в повітрі,
ніби крадене світло.
Хто розбереться в тому,
що не було промовлено нами?
Хто тепер розшифрує письмо,
нами замовчане? [14, с. 131].

Целанова потреба діалогу з жінкою, Богом чи світом переноситься в сучасні реалії. С. Жадан не просто питає автора «Фуги смерті», кому поети залишають свої таємниці після смерті, він звертається до П. Целана в якості співрозмовника для діалогу, необхідного їм обом. Наш сучасник бере на себе відповідальність за багато рішень і слів, він апелює до власної розгубленості та безпорадності в певному значенні. Поет дуже добре усвідомлює трагедію П. Целана і ставить йому риторичні запитання, на які прагне почути відповідь сам.

Поет не забуває про релігійну парадигму життя і творчості П. Целана:

Тло наше, роблене з каменю й глини.
Співи чийсь і відлуння чийсь [14, с. 44].

Автор не може ідентифікувати співи і відлуння — мовлення в цілому, бо попередні покоління стають для нього тлом. Натомість П. Целан у збірці «Нічийна троянда» (1963) публікує вірш «Псалом», у якому фіксує, як виявилось згодом, останні спостереження за взаємодією: «люди і Бо», отара і пастух». Навіть попри те, що Целан витворює для цього нову мову і, відповідно, — нове звучання, нове сприйняття:

Ніхто нас не виліпить знову із глини земної,
ніхто не оплаче наш прах.
Ніхто.
Будь славен навіки, Ніхто.

Задля Тебе
ми квітнем.
Супроти Тебе [60, с. 39].

Вустами П. Целана промовляє істина, він підводить ризику під цілою епохою, щоб у майбутньому вона стала міцним фундаментом для створення нової естетики та філософії.

С. Жадан усе ж не полишає повністю Бога, він розмислює:

Той, хто створив для нас писемність і міти,
наділив нас солодкою здатністю не розуміти,
наділив нас болючим даром мовчати,
доки дні над містом змінюються ночами [14, с. 62].

Він, як і П. Целан, не називає Бога; про кого йде мова, читач дізнається з контексту. У поетів перегукуються сентенції «Ніхто» і «Той, хто» — вони використовують займенники, не називаючи Бога прямо.

Як відомо, однією з найбільших проблем, з якими зіткнувся молодий П. Целан після війни, був дисонанс: «Muttersprache — Mördersprache», тобто «материнська, рідна мова — мова вбивць, ворогів» була тією ж — німецькою. Усе життя поет поклав на реорганізацію рідної мови, пристосування її до постапокаліптичного соціуму. С. Жадан пише так:

Це не мова, після якої видихається ворожба спокою.
Не мова, після якої підіймаєшся
у повітря, наповнене димом і літерами.
Довге мовчання, наче нитка,
виводить нас зі спалених вулиць.
Тиша — тепла, мов ягня на руках [14, с. 141].

Збірка Сергія Жадана «Скрипниківка» (2023) повністю присвячена мові та її творцям — поетам. В одному з поетичних текстів «Відчуття ніби щороку» маємо рефлексії про тяглість поетичної традиції і проблему, яку тягне за собою тоталітаризм, — масові вбивства письменників. С. Жадан міркує не лише про

поетів Розстріляного Відродження, хоча про них першочергово, адже починає вірш рядками:

Відчуття, ніби щороку,
посеред листопаду,
ліс обступає поетів -
ліс розстрільних команд,
ліс смертників [15, с. 86].

С. Жадану йдеться про розстріли у Сандармоху 3 листопада 1937 року, коли НКВДист Міхаїл Матвеєв власноруч розстріляв українських інтелігентів. Проте, окрім українських поетів, страчених фізично, С. Жадан згадує тих, кого тоталітарні системи ламали психологічно і морально. Тут автор покликається на Павла Тичину, Володимира Сосюру і Пауля Целана — ще одну жертву свого часу:

Осінні ліси нашої безперервності.
Безперервності письма, безперервності співу.
Могили в повітрі,
які означають кожную велику літературу.
Пісок під ногами, начинений зубними
коронками мови [15, с. 87].

Про проблему досвіду розстріляних митців розмірковує В. Іванишин у науковому посібнику «Нариси з теорії літератури» [19, с. 187], акцентуючи увагу на тягlostі літературної традиції навіть після біологічної смерті митців. Він наголошує на її посиленні через відчуття втрати та скорботи.

Символ «могил у повітрі» — це всі тіла, які не вдається повернути у рідну землю, це втрачені рештки тих, кого любили, хто міг писати і творити. У випадку Пауля Целана могили в повітрі з'являються і внаслідок масових спалень євреїв у час Голокосту й безлічі братніх могил, у яких неможливо ідентифікувати загиблих. Для С. Жадана цей мотив стає знову актуальним: у братніх могилах поховані не лише Микола Куліш, Лесь Курбас, Микола Зеров чи Валер'ян Підмогильний. Тамара Гундорова про цей процес висловлюється

так: «В Україні постмодернізм стає рефлексією та завершенням українського модернізму, а водночас і чинником, який продовжує авангардистські тенденції 20-30-х років» [12, с. 39]. Це підтверджує творчість С. Жадана, головним поетом для якого є футурист Михайль Семенко.

У такій самій братській могилі шукали рештки українського дитячого письменника Володимира Вакуленка, якого вбили росіяни за проукраїнську позицію на окупованій раніше Ізюмщині. Вбили за українство подібно до того, як у час Другої світової війни нацисти вбивали за приналежність до єврейської етнічної спільноти.

Автор укротре накладає реалії російсько-української війни на події Другої світової, говорить про тишу і мовчання, що настає після трагедії, розпачливих криків і сліз. Він фіксує етапи переживання травми на основі віршів П. Целана і наших сьогоднішніх реалій. У поезії С. Жадана присутні ремінісценції на «Фугу смерті» та біографію П. Целана. Автор акцентує увагу на межовому стані — травмі, яка стала наскрізною темою віршів П. Целана, і проводить паралелі з війною в Україні та долею вимушених переселенців. Збірка «Скрипниківка» повністю присвячена мові і поетичній тягlostі в історії літератури. Серед «мертвих поетів», до яких звертається автор, є також Пауль Целан.

Ще одна авторка, творчість якої необхідно згадати в ході дослідження впливу П. Целана на сучасну українську літературу, — Катерина Калитко (народ. 1982).

Назва збірки її віршів 2021 року «Орден мовчальниць», відзначеної Шевченківською премією, апелює до одного з магістральних целанівських мотивів — мовчання. Насправді ж тема мовчання дуже поширена в українській літературі, вона є наслідком багаторічної німоти наших предків і тепер віддає гострим болем, надокучливим рубцем, що постійно ниє. Нам — вільним українцям, говорити можна про все, але комплекс мовчання досі відчутний у суспільстві і творчості українських авторів зокрема. К. Калитко робить досить різкі заяви:

Знову мовчиш, як залятий [20, с. 105].

А ти і далі мовчи,

такий живий, аж непристойно [20, с. 87].

Тут відчувається гіперболізоване почуття провини, яке стало для П. Целана перманентним.

Також авторка приділяє багато уваги мові: власній, зі старанно артикульованими, «досконалыми Ч і Щ» [20, с. 26] — мові П. Целана:

Серце обрало мову та й говорить нею

вночі і вдень, все не вгаває. Але не вголос [20, с. 71].

Як відомо, німецькомовність П. Целана стала його особистою ношею, хрестом, що його автор проніс крізь усе життя на Голгофу слави. Мова батьків стала мовою катів. Після Другої світової постає вибір: німецька, румунська, російська, французька чи гебрайська? І, попри складнощі прийняття травми та болю, П. Целан залишається в полі німецької. Він покликаний реорганізувати її після війни, змити кров німецькомовності. Полілінгвальність П. Целана підштовхувала його, як і багатьох інших знавців мов, до «мігрування з мови в мову» [20, с. 78].

Катерина Калитко розробляє тему дому, його рідності чи ворожості. Вона пише:

А вночі в мене тисяча зерен в кишенях куртки.

Між Поділлям і морем пульсують зірки — як молитва.

Я шукаю дім.

Угадай, у якій руці [20, с. 21]

Авторка поетичними образами відтворює мапу України під час Другої світової війни і розташування на ній Трансністрії — трудового табору, де загинули мільйони євреїв, зокрема батьки П. Целана. Врешті, вона визнає:

І, по правді, ми двоє з тобою так ніде і не вдома [20, с. 95].

Авторка прирівнює своє життя до скитання єврейського народу — біблійного сюжету про Мойсея та 40-річне блукання в пустелі. Її слова «я шукаю дім» укріплюють діалог між нею та П. Целаном.

Мотиви найвідомішого раннього ліричного тексту П. Целана — «Фуги смерті» як ніколи прозоро звучать у рецепції авторки:

твої очі сині, ти довго на мене дивишся,
Десь гавкотять великі пси,
Я боюся вівчарок, здається, це генетичне,
Засинаю, здригаюся, раптом конвойники над головою
Кричать російською, в очі промінь прожектора,
Я не встигаю вирватися з чіпких та колючих рук,
І, коли тебе женуть через стрій, надриваються пси,
І жіночий крик з-поза спин шинельних розпанахує простір
Хтось прочитав по нас, живих, поминальну молитву [20, с. 30].

Авторка вибудовує паралелі. Вона прирівнює українців до євреїв — жертв насилля, а росіян до німців часів Другої світової — катів. Її біль і переживання співголосні з Целановими, тому вона використовує його образи як універсальні.

Шкода тільки,
що у попелу немає золотих кіс [20, с. 39].

Важлива риса поезії К. Калитко полягає в тому, що вона накладає власні сенси, використовуючи як засіб алюзію на «Фугу смерті» Пауля Целана:

Твоя золотиста коса, Маргарито,
Твоя попеляста коса, Суламіт [53, с. 41].

Ще один мотив, який зустрічаємо в поезії К. Калитко з відсиланням до П. Целана, — параноя. Схожі образи та прочитання бачимо в Х. Венгрінок та її збірці «Довгі очі». К. Калитко пише про це так:

Чутний хтось, але невидимий, іде за мною по вулиці
аж попід сам поріг — сподіваюся, вбивця [20, с. 103].

Загострення хвороби П. Целана, його фобії та параноя стали приводом самогубства 20 квітня 1970 року. Очевидно, причини були набагато складнішими і тягнулися з його молодих років, не останню роль «зіграла» афера Клер Голль — дружини французько-німецького поета Івана Голля, яка

розгорнулася навколо так званого «плагіату» П. Целаном віршів І. Голля. Цю заяву було спростовано через банальну різницю в часі публікації віршів.

Мотиви релігії та віри також присутні в поезії К. Калитко. Вона послуговується целанівськими категоріями для налаштування діалогу з Богом:

глухий наш боже,
скільки можна мовчати? [20, с. 110].

Факт того, що Бог не почув, коли його кликали, не допоміг, коли просили, глибока образа на нього — дуже відчутні мотиви в поезії П. Целана. К. Калитко будує свій вірш на одній згадці про «нашого бога», відсилаючи читачів до велетенського айсберга целанівської поетики. Діалог П. Целана з Богом часто ґрунтується його релігійних переживаннях, відчутті своєї маргінальності на межі двох культур. К. Калитко робить висновок на основі діалогів П. Целана:

Заговорити
коли замовкає бог і починається снігопад [20, с. 126].

Образи снігу, хуртовини, процесу замітання — дуже поширені у творчості німецькомовного поета, вони зазвичай утілюють образ незахищеності і самотності, а також мороку і смерті. Але українська поетка знову переосмислює ці образи і бере на себе або якогось умовного «Тебе» відповідальність заговорити, «коли замовкає бог» — тобто у найчорніший час.

П. Целан має ранній вірш «Потойбіч», який був надрукований у збірці 1948 року «Пісок із урн». Ця сентенція не полишала поета до кінця життя, він повертався до теми потойбіччя як не вивченої, але необхідної йому для цілісного світосприйняття. У збірці К. Калитко помітні ремінісценції до потойбіччя та існування потойбіч:

Скільки всіх потойбіч, аж заздрісно їхньому світу [20, с. 133].

Очевидно, авторка говорить про світ мертвих, де зібралося багато рідних їй людей. Тут же йдеться про «гіркий мигдаль». Цей образ асоціюється з віршем Пауля Целана «Mandorla» («Мигдаль»).

Mandorla

У мигдалі — що стоїть у мигдалі?

Ніщо [57, с. 72].

Мигдаль своєю формою нагадує око, тому читаємо целанівський шифр: в оці стоїть (відбивається) ніщо — тобто люди, єврейський народ. Мигдаль гіркне в поезії К. Калитко, бо вона співає реквієм усім тим, хто не поруч.

Найхарактерніший мотив поезії Катерини Калитко — мовчання. Ця тема резонує авторці у віршах П. Целана, тому вона й часто цитує німецькомовного митця у власних поетичних творах. Звертання до Бога та пошуки власної ідентичності завдяки мові — теж важливі теми в поезії К. Калитко. Вона проводить паралелі війни з Голокостом, наче приміряє на себе тексти П. Целана, демонструє їхню актуальність. Поезія К. Калитко резонує до її сучасників, попри образи, які стали завдяки П. Целану класичними. Вірші дуже глибокі, основну роль у них відіграє емпіричне начало, авторка звертається до своїх читачів подібно П. Целану і ставить їм незручні питання. Дослідження Катериною Калитко Целанових світів лише розпочалося, тому варто очікувати інші поезії авторки з явними або прихованими покликаннями на творчість поета.

Висновки до розділу 3

У 2010-х роках публікуються поетичні збірки, які вирізняються з-поміж інших новизною метафор та зміною кута зору щодо декодування та інтерпретацій мотивів П. Целана в сучасній українській літературі. Це демонструється як відсторонене спостереження за чужим горем завдяки ретроперспективі, осмисленні посттравми та проєкування власних переживань у парадигму герметичної поетики П. Целана, накладання сенсів (так званий «Особистий Голокост»). Такі мотиви спостерігаємо в українських митців, чії збірки побачили світ у недалекому минулому: Христі Венгринюк, Андрія Тужикова, Сергія Жадана, Катерини Калитко.

Ці автори демонструють нове прочитання й декодування віршів П. Целана. Їхній час наче прийшов лише у 2010-х, а суспільство «дозріло»

усвідомити ці тексти. Глибока рецепція прочитується в мотивах загубленості, близькості смерті, песимістичного світовідчуття, трагедії мови / її відсутності, конфлікту з собою та своїм Богом.

Х. Венгринюк присвячує всю свою збірку діалогу з П. Целаном, розмірковуванням над долею митців, намагається провести паралелі між власним горем і трагедією П. Целана. Її збірка — найяскравіший приклад «целанізації» літератури. Так само сталося в А. Тужикова; завдяки схожій культурній традиції, у якій формувалися обоє авторів, у їхній поезії помітний глибокий вплив П. Целана. Покликання на німецькомовного поета відчувається навіть у назві збірки — «Тривожні маки», це ремінісценція на «Мак і пам'ять» П. Целана.

Інколи автори поселяють, так би мовити, целанівських ліричних героїв у сучасні реалії або ж проводять паралелі між подіями ХХ століття і сьогоденням. Саме так робить С. Жадан у збірках «Псалом авіації» та «Скрипниківка». Війна для поета триває з 2014 року і свої рефлексії він нотує у вигляді поезії, часто користуючись стилістичними прийомами П. Целана. В поетичній книжці «Скрипниківка» С. Жадан звертається до мертвих поетів, аби вкотре підкреслити важливість тяглості поетичної традиції.

Катерина Калитко найбільш активно розвиває целанівську тему мовчання, інтерпретуючи її по-своєму. Авторка перебудовує та перелицьовує «Фугу смерті» П. Целана для демонстрації актуальних воєнних подій в Україні.

Загалом поезія 2010-х років несе на собі дуже яскравий целанівський відбиток, і це помітно в багатьох українських авторів.

РОЗДІЛ 4. РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ТА АЛЮЗІЇ НА ПАУЛЯ ЦЕЛАНА В ПОЕЗІЇ ВОЄННОГО ЧАСУ

Творчість Пауля Целана виявилась особливо актуальною в умовах широкомасштабного вторгнення росії в Україну. Автори, починаючи від 24 лютого 2022 року, зображують нову реальність, у якій перебувають українці, намагаються створювати нову мову й відповідати на питання, перефразовуючи філософа Теодора Адорно [1, с. 83], чи можлива поезія після Бучі, Оленівки й Маріуполя. І відповідь ця ствердна, дарма що між геноцидом і його осмисленням пройшло недостатньо багато часу для рефлексії.

Поезія Пауля Целана — це осмислення геноциду після його завершення, коли у світі намагалися повернути втрачену рівновагу, а німецьку мову — мову вбивць, реорганізувати і пристосувати до нової демократичної реальності. У подібній ситуації опиняється російськомовність українських поетів у 2022-2023 роках. Їхня рідна мова стає мовою вбивць, російська мова починає вбивати. І так само, як свого часу перед П. Целаном, перед російськомовними авторами України тепер з'являється питання: продовжити писати рідною, проте ворожою мовою, — чи перейти на українську, яку колись російська імперія, а згодом радянський режим відібрали у їхніх предків?

Пауль Целан продовжує писати німецькою, щоб перемогти у своїй особистій війні, і, зрештою, перемагає. Адже німецька мова після нього вже ніколи не буде такою, як раніше. Українські автори поділяються на два табори: одні чітко усвідомлюють, що російськомовна поезія стала незатребуваною в Україні, вона не здатна передати жах війни з точки боку жертви — і переходять на українську. Яскравий приклад — російськомовний поет і музичний виконавець Дмитро Качмар з Одеси. Попри те, що його російськомовні вірші були відомі в Росії і маловідомі в Україні, з початком широкомасштабного вторгнення він переходить на українську.

Інша ситуація в російськомовного письменника з Чернівців, який багато років мешкає за кордоном, Ігоря Померанцева. 20 квітня 2022 року він

опублікував допис, у якому, порівнюючи себе з Паулем Целаном, сказав: «Я не поступлюсь жодним прислівником російській мові» – і заявив, що продовжить писати російською мовою, щоб реорганізувати і змінити її.

Український письменник Андрій Любка у перші дні широкомасштабного вторгнення, перосмислюючи найвідоміший текст Пауля Целана «Фуга смерті», пише: «Смерть — це з росії майстер». Таким чином переосмислюється сентенція Пауля Целана «Смерть – це з Німеччини майстер».

Українські поети звертаються до досвіду Пауля Целана, проживання ним горя й осмислення геноциду для того, щоб вербалізувати події російсько-української війни. Мар'яна Шаповал у контексті інтертекстуального дослідження драми виділяє думку, що «інтертекстуальність можна вважати парадигмою сучасного способу інтелектуального осягнення світу» [65, с. 58]. Це твердження стосується і драми, і прози, і, звісно, поезії.

У поетичній антології «Поміж сирен» упорядник її Остап Сливинський зазначає: «Я хотів би, щоб їх [вірші] читали в залі суду, як читали останній відомий вірш убитої нацистами польськомовної єврейської поетки Зузанни Гінчанки, у якому вона звинувачує домоправительку-колаборантку, що здала її поліції. Так, вірші й це можуть. Можливо, поезія й не вбиває, як сказала у своїй промові на відкритті Берлінського літературного фестивалю Галина Крук, але іноді вона здатна відновлювати справедливість. Хай ці вірші стануть присудом. У буквальному, а не метафоричному сенсі» [36, с. 8].

Вірші як присуд — лапідарне висловлення щодо поезії Пауля Целана. Адже саме вони продовжили викривати нацистські злочини після Другої світової, вони не дали читачам забути про Голокост і звучали рефреном у свідомості людства, зокрема українців, поки світ не зіштовхнувся зі ще одним геноцидом.

Поетка Галина Крук під час Берлінського літературного фестивалю виступила з промовою, яка закінчувалась словами: «Мені шкода, що поезія не вбиває» [28].

4.1. Художня рецепція поета авторами антології «Поміж сирен»

Поетична антологія «Поміж сирен» вийшла у видавництві «Віват» у серпні 2023 року. Укладачі наголошують, що це свідчення війни, а не її рефлексія, бо «доки триває війна, ця антологія не може вважатися повною — нові вірші війни пишуть у ЗСУ поміж виїздами, в дорозі з гуманітарними місіями, в Україні та поза нею» [36, с. 4]. Ці вірші означені, за твердженням Р. Барта, «ірраціоналізмом, саморефлексивністю та моральним плюралізмом» [цит. за: 22, с. 187].

До антології «Поміж сирен» увійшли твори 59 поетів та поеток. Частина з них воює й описує фронтову реальність. Це Борис Гуменюк, Ярина Чорногуз, Анатолій Дністровий, Ігор Мітров, Максим Кривцов, Артур Дронь, Павло Вишебаба. Частина поеток мають досвід вимушеного переселення або ж утечі: Ія Ківа, Анна Грувер, Олена Степаненко, Олег Коцарев, Юлія Стахівська, Катерина Єгорушкіна, Вікторія Черняхівська, Ольга Поворозник, Олеся Мамчич, Дарія Суздадова. Є також автори, які через волонтерську діяльність регулярно зіштовхуються з геноцидом: загибла Вікторія Амеліна, Сергій Жадан, Катерина Міхаліцина, Катерина Калитко, Галина Крук, Мар'яна Савка.

Павло Коробчук у вірші «Не можу говорити» пише про німоту, яка, за П. Целаном, у час геноциду стає тотальною:

бо нащо нам слова
коли нема кому їх казати
хочу радісно говорити до ожилых так:
.....» [36, с. 54].

Автор осмислює целанівське твердження про попелясто-сиву косу Суламіт, яка є такою через: а) буквальне спалення у концентраційних таборах часів Голокосту; б) посивіння від жаху, який відчувають жертви геноциду. Автор «модифікує семантику тексту за рахунок асоціацій, пов'язаних з текстом-джерелом» [36, с. 5]. П. Коробчук зауважує:

У слові «красива» заховане слово «сива» [36, с. 57].

Цей автор апелює до смерті П. Целана, який учинив самогубство, і порівнює її з воєнною реальністю України. Натомість П. Коробчук ставить риторичне питання, чи можна вийти з війни? Бо вода не повертає тіла тих, хто в неї занурився:

дивитися у війну як у воду
хвилі, що руйнують полотно дійсності
і тонкий обнадійливий простір
між хвилями спокійний, чіткий
якщо занурити руку
то чи вийде її дістати
а якщо вийде
то чи стане вона хвилястою [36, с. 58].

Автор закінчує текст думкою «Вода п'є нас». Це метафоричне переосмислення сентенції про пиття води людиною і покликання на «Фугу смерті» Пауля Целана, де євреї п'ють «чорне молоко світання».

У вірші «У темряві все дуже просто» Павло Коробчук згадує п'тьму, яка стає всеохопною і занурює людство у себе. Автор апелює до віршів збірки П. Целана «Затьмарено» [55, с. 6]. Натомість згадується целанівський голос, здатен перемогти темряву. П. Коробчук прагне знайти співрозмовника в часи блекаутів — відключень світла в Україні восени-взимку 2022-2023 років — і знаходить його у метафоричних звертаннях до метафоричного «Ти», який регулярно з'являється у творчості Пауля Целана й уособлює образ Бога-співрозмовника. Одночасно П. Коробчук пише про силу, «яка протистоїть диктату у його різноманітних формах, яка відстоює свою внутрішню свободу, своє «Я»...» [2, с. 11].

Українська письменниця Мар'яна Савка у своїй творчості апелює до образу Бога і його бездіяльності в час війни. Вона мовить про безсилля метафор у час, коли гримлять гармати. «Метафора стала мертвою» [36, с. 65], — йдеться в тексті «Писали з тобою вірші». Власне, М. Савка проводить паралелі між Другою світовою війною і російським вторгненням в Україну,

коли спершу помирає звична мова, бо не здатна описувати реалії війни, а згодом помирає метафора — як колись єдино можлива форма ословлення дійсності, а зараз безсила форма «мовчання в німоту».

Поет Павло Вишебаба також намагається виміряти здатності мови у час війни. Для нього, поета і військового, найскладнішим є проговорення втрат і смерті побратимів:

Врешті-решт ми усі мовчимо про втрати.

Мовчимо про усе непідвладне мові [36, с. 256].

Фронт стає місцем, «непідвладним мові», бо говорити про нього в час війни не тільки шкідливо для суспільства, а й важко психологічно, адже слів на позначення цих утрат ще не винайдено. Автори антології «Поміж сирен» намагаються вивести формулу того, як спілкуватися про смерті військових, П. Вишебаба намагається розділити мову на ту, якою говорять про геноцид мирного населення, і загибелі українських військових.

Ірина Старовойт покликається на вірш Пауля Целана «Псалом» зі збірки П. Целана «Нічийна троянда» (1963), у якому йдеться про те, що «ніхто нас не виліпить знову із глини». Авторка відповідає П. Целану: «І раптом звідкись згори застукотіли глина й пісок» [36, с. 283]. Таким чином вона поєднує у своїй поезії-відповіді слова про надію — глину, з якої нас виліплять знову, і пісок, який в обох авторів є символом смерті та втраченого часу.

Елла Євтушенко у вірші «#BuchaMassacre» пише в целанівській верлібровій манері про постріл у потилицю й наругу, яку чинять вороги. Вона покликається на текст «Чи знає ще хвиля Південного Бугу, / Яку тобі, мамо, чинили наругу?» [58, с. 139] й художньо мовить про катування, яких зазнали українці в Бучі, порівнює цей геноцид із Голокостом, коли слова «Ніколи знову» перетворюються на «Ніколи? Знову».

Поетка Катерина Єгорушкіна у вірші «Присвячую дітям Маріуполя» пише:

мої маленькі читачі,

від яких лишилися жменьки попелу [36, с. 437].

Це так само є апелювання до целанівських «жмень попелу», які були свого часу буквально через спалення євреїв. Українські ж діти Маріуполя гинули від куль, ракет і завалів будинків. Їхня відсутність полягає також у викраденні росією дітей, що залишились сиротами, бо їхніх батьків убили. Тому цей образ метафоричний, він апелює до розчинення в повітрі, де «лежати нетісно».

У цьому ж вірші читаємо:

ми так боялися страшних книжок страшних фільмів
і навіть мультиків
про геноциди минулого ми так боялися правди що стали нею
ми боялися гоїти рани але стали ранами
ми боялися смерті
та тепер несемо тягар тих хто вижив [36, с. 438].

Образ П. Целана, який чи не першим заговорив про тягар того, хто вижив, стає наскрізним. А образ «страшних книжок», за авторкою, — покликання на книжки, присвячені Голокосту часів Другої світової війни. К. Єгорушкіна переосмислює целанівську метафору правди («ми так боялися правди що стали нею»), чи не вперше у світовій літературі прирівнюючи образ Пауля Целана до Правди, яка мусить почати мовити, щоб відновити справедливість. І разом з тим авторка порівнює українських поетів із П. Целаном, яким випала така ж доля озвучити Правду і пронести її крізь життя. Про те, що П. Целану це не остаточно вдалося, наша сучасниця мовчить, бо «плекає віру», що українських авторів чекає інша доля.

Поетка Ія Ківа рефлексує на целанівські теми втрати дому і власного єврейства як хреста-тягаря, що його доводиться нести крізь життя. Таким чином авторка «переводить зображуване в інший вимір, надає йому філософсько-узагальнюючого чи суспільно-узагальнюючого характеру. Одночасно розкриває власні морально-етичні, політичні позиції» [26, с. 274]. Вона так мовить про це:

волосся

яке потріскує єврейськими гілками родоводу
коли крейда добра креслить на ньому хрест» [36, с. 150].

Ія Ківа покликається на «єврейську долю», сутність якої — наражатися на небезпеку з боку окупантів, страждати тому, що ти належиш до певної етнічної спільноти, у випадку українців — насамперед політичної. У цьому ж тексті вона продовжує покликатися на целанівське естахологічне світовідчуття:

пам'ять
водить тебе запиленим полем з мертвими
картоплинами —
таким довгим що ти і
в дітей бачиш землю замість очей [36, с. 151].

Авторці йдеться про те, що жахи пережитого й побаченого в окупації, під час обстрілів і в екрані смартфонів нікуди не зникає, і підтверджує це звертаннями до П. Целана, який 24 роки після закінчення Другої світової війни ходив озираючись, носив у собі жахи, які закарбувалися в пам'яті.

Український письменник Олесь Ільченко так само пише про події української війни з покликаннями на поезію Пауля Целана. Він часто апелює до целанівських метафор, згаданих на початку вторгнення, коли перечитував поетичні збірки П. Целана. Таким чином з'явилися алюзії на целанівські тексти, що, безумовно, поглиблює вірші О. Ільченка, а також переосмислює поезію Пауля Целана і вже створені ним образи в українській військовій реальності. В поезії О. Ільченка з'являється образ свята Великодня, яке не притаманне євреєві П. Целану. Проте метафори і їхнє значення в тексті зберігаються:

поминальна горілка густа а паска суха мов пісок
і пісок у нас під ногами
і ці незастигли могили [36, с. 153].

О. Ільченко цитує рядки Пауля Целана й використовує епіфору та рефрен для поглиблення екзистенційних питань, поставлених П. Целаном 70 років до цього:

де я
не знаю
де це
де [36, с. 153].

Автор, як і багато його попередників, використовує метафору чи, може, цілком реальну історію пострілу російським військовим у потилицю дитині. А образ росіян перегукується з образами німців часів Другої світової:

немовляті
росіянин
кулю в потилицю
мов кулю у лузу загнав [36, с. 153].

О. Ільченко не намагається «розлюднити» російського військового, навіть більше – він прибирає слово «військовий», бо для нього не є визначальним те, чи була ця людина солдатом. Адже в першу чергу це людина. Подібно до «Фуги смерті» Пауля Целана, де головним антагоністом стає «чоловік», «очі його голубі». Він проста людина, поруч з якою євреї могли жити до цього. Проте зараз ця людина перетворюється на зло, яке «псів своїх кличе» і «змій приручає».

Натомість він пише в Німеччину до метафоричної або цілком реальної Маргарити, бо продовжує залишатися людиною навіть опісля катувань і вистрілів у потилицю дітям.

Ірина Цілик достатньо неочікувано підходить у поезії до мовного питання. Авторка задовує в поетичних рядках звертання до коханої людини, яку просить говорити «своєю мовою», себто мовою тіла, жестів чи буквально мовою любови. Але вона також натякає на важливу роль мови на фронті й покликається в цьому тексті на важливість говорити, за П. Целаном, своєю мовою:

говори до мене моєю мовою
якщо хочеш вижити [36, с. 153].

Ці слова можна розцінювати як застереження, але вони також різко резонують в історії Пауля Целана. Чи вижив би він, якби німецька мова не була його рідною, чи міг би він вижити в певні періоди свого життя, якби не знав російської та румунської? Це риторичне питання ставить І. Цілик і не відповідає на нього. Бо поезія воєнного часу — це фіксування, а не рефлексія. Не можна рефлексувати в той час, коли ще немає перемоги і кінця геноциду.

Остап Сливинський, укладач антології, в одному зі своїх віршів розвиває попередню сентенцію Андрія Любки «Смерть — це з росії майстер», перефразовану зі слів П. Целана. У поетичному тексті «В день, коли папа римський...» він пише про російську традицію:

під манжетами в неї смерть,
під обкладинкою у неї смерть,
у кожному її слові смерть, для своїх і чужих смерть.
Смерть» [36, с. 192].

Крім цього, О. Сливинський робить спробу реорганізувати українську мову чи бодай наблизитися до майбутньої її реорганізації. Тут не з'являється питання російськомовності українських авторів і ворожості багатьом із них цієї мови тепер. Ідеться про банальну зміну семантики слів «підвал», «тривога», «ракета», «кинжал» та багатьох інших. Він називає цей процес «лікуванням мови» і каже у вірші «А потім нам...»:

Але чи вдасться нам полікувати слово «мир», щоб
із нього не висипалися озброєні до зубів окупанти?
Чи вдасться нам відбудувати слово «братерство»,
щоб від нього не здушувало у горлі? [36, с. 194].

П. Целан у своїх поетичних текстах пройшов шлях від прийняття слів, забруднених нацистами, до їхньої зміни й набуття ними нових сенсів. Подібні тектонічні перетворення почали відбуватися в сучасній українській літературі.

О. Сливинський апелює до збірки П. Целана «Світлопримус» і міркує над відмінністю темряви целанівської від «нашої»:

Коли гасне останній вогник, темрява наша сама починає
світитися світлом з нізвідки, рівним, як голос.

У темряві нашій ще краще чути крики убитих, катованих, усіх
тих, хто кличе до помсти.

Її не можна супроти нас повернути [36, с. 195].

Окрім знайомих з текстів Пауля Целана криків закатованих і вбитих, з'являється неочікуваний для європейської поезії і символічний для української образ помсти. Ще за Т. Шевченком: «І вражою злою кров'ю / Волю окропіте». О. Сливинський поєднує обидві традиції, він формує відповідь сучасності на основі текстів абсолютно різних поетів. Тут, за визначенням М. Челецької, автор «використовує навмисне шифровані аноніми й адресування за зразком «кодових» повідомлень, що потенційно не передбачають розшифрування особи адресата» [64, с. 247].

Вікторія Черняхівська, авторка з досвідом переселення, пише про втрату дому й пошук його у власній мові. Вона намагається рефлексувати про відчуття всіх тих, кому довелося покинути рідні місця з усвідомленням того, що вони можуть більше не побачити рідних і, швидше за все, — не побачать, бо тих немає серед живих. Пошуки рідної мови на вулицях Берліна й Парижа, втеча у власну ідентичність, яка болить, несуть на собі яскравий відбиток целанівської поезії. Також авторка пише про сивину як маркер тих, кого спіткав геноцид:

— Чому ти не зафарбуєш сивину?

— Бо це волосся про війну [36, с. 375].

Сивина як маркер на позначення жінок війни зустрічається не тільки у Вікторії Черняхівської. Поетка Ірина Ставоройт, наприклад, також пише про сивину:

поезія така неоковирна, розбалансована,
з нечесаною за ніч посивілою головою,

з кирилицею на всю голову [36, с. 276].

Вона згадує про сивину в контексті української мови і її особистого хреста — кирилиці, яку українці несуть подібно до того, як П. Целан несе своє єврейство.

Олена Степаненко у вірші «Наскільки ти тоді була...» випадково або цілком свідомо покликається на «Фугу смерті» Пауля Целана — головний поетичний текст Голокосту і Другої світової війни. Вона витворює за аналогією новий текст про геноцид українського народу.

У віршах антології «Поміж сирен» справді відчується значний вплив творчості Пауля Целана. Поети і поетки знову порушують теми, актуальні для П. Целана, й намагаються розширити його поезику, накладаючи її на наші суворі теперішні реалії.

4.2. Відгуки на Пауля Целана у віршах, народжених на передовій, і тих, що з'явилися в тилу (порівняльний аспект)

Антологія «Поміж сирен» уміщує твори авторів та авторок, які служать у ЗСУ: це Борис Гуменюк, Ярина Чорногуз, Анатолій Дністровий, Ігор Мітров, Максим Кривцов, Артур Дронь, Павло Вишебаба. Ярина Чорногуз нещодавно видала поетичну збірку прямо з передової, вона називається [dasein: оборона присутності]. У цій поетичній збірці, більшість віршів якої увійшли до антології «Поміж сирен», описано навколишню воєнну дійсність. Фіксує у своїй поезії нову реальність і веде діалоги з побратимами Ігор Мітров, чиї тексти фактично завершують антологію. Він пише про роль поета на війні і свою авторську ідентичність:

то ти до війни був поетом? — питає

— та я й під час і після війни буду — відповідаю

якщо не вб'ють — сміється

— навіть якщо вб'ють буду

— гонорово запевняю [36, с. 398].

Поезію авторів на передовій неможливо сплутати з віршами не-солдатів, вона чітка і зрозуміла, виважена та спокійна. Така поезія не намагається змагатися з дійсністю, а покійно її приймає. Євген Маланюк вважав подібну творчість домінуванням «думки, а не емоції, почуття». Поет(к)и, які перебувають на фронті, мають можливість зафіксувати те, що бачать лише безпосередні учасники боїв. Вони творять поезію практичну, прямолінійну, без метафор, ставлять питання, які раніше не виникали у пересічного українця. Так, Борис Гуменюк пише:

Щоб мати востаннє взяла в руки голову сина
— Чи буде голова? Чи буде чоло,
Щоб торкнутися чола? [36, с. 218].

Натомість Павло Вишебаба намагається фіксувати «дух часу». Він переконаний:

історія в книгах довга, наживо — минає стрімко,
моє покоління пише сльозами
й вогнем сторінку [36, с. 260].

До глибокої рефлексії авторам ще далеко, і це підтверджують їхні власні свідчення: ці люди не можуть віддалено дивитись на події сьогодення. Це відмінна риса між творчістю Пауля Целана і сучасних українських поетів. Пауль Целан почав рефлексувати на події Другої світової війни лише після її завершення й завершення геноциду єврейського народу. Натомість українські автори, які перебувають на фронті, опиняються в ситуації між стилетом і стилосом (за Є. Маланюком), обирають і перше, і друге для своєї боротьби.

Українська поезія зараз — зброя в руках поетів. Вона неоднорідна і складна, подекуди надто жорстока (з'являється логічне питання, чи буває край жорстокості?), моментами така поезія нелогічна. Адже воєнна реальність вимагає нової мови і нових шляхів витікання мови у поетичні форми. Анна Малігоняк та Ірина Старовойт звертаються до кирилиці. Вони визначають цю систему письма важливою частиною української ідентичності — подібно до Пауля Целана, для якого домом і прихистком залишалась німецька мова.

Автори, які працюють у тилу, мають можливість проводити паралелі з мітологією, розширювати власний горизонт поетичних аналогій. Марина Пономаренко, зокрема, обіграє важливий слов'янський міф про Кобилячу голову. Остання допомагає дідовій дочці за послух стати ідеальною, а бабину дочку вбиває, бо вона зла, негідна та неслухняна. Кобиляча голова – провідник з Потойбіччя, втілення сили предків, здатних допомогти й покарати. Лірична героїня Марини Пономаренко завдяки допомозі Кобилячої голови святкує загибель ворога і робить найприємніше — збирає ворожі кості. Така заглибленість у контекст, історію, древність чітко вирізняє з-поміж інших поетичні твори авторів, які знаходяться в тилу. Вони мають ширше поле для художніх міркувань, паралелей і покликань на творчість інших авторів. Окопна ж поезія пишеться поміж прильотам і бойовими виходами, її автори намагаються зловити і зафіксувати мить, у якій вони перебувають зараз. Поети фіксують унікальний досвід, якого не мають тиліві поети, їхні попередники і наступники.

Неочікувано багато текстів та авторів антології «Поміж сирен» звертаються до Бога, за підрахунками їх десь половина, тобто кожен другий текст можна розцінювати як молитву чи прокляття або і те, і інше. Українські автори майже в один голос звертаються до Бога з питанням «чому?». Софія Ленартович так підсумовує цей досвід:

Хоч я тобі, боже, не вірю,
але не дай нам забути.
Не дай нам знову забути.
Ніколи. Знову [36, с. 160].

Цілковита зневіра і розпач змішуються з надією і виливаються у воєнну поезію. Це абсолютно точна паралель з Паулем Целаном і його творчістю, повністю пронизаною звертаннями до Бога й діалогу з Ним.

Велика увага в антології присвячена досвіду біженства. І це ще одна риса, яка відрізняє твори поетів, що воюють, і «тилових» поетів. Різний досвід провокує різну тематику віршів. Українські поетки бачили інших і самі

вийжджали за кордон. Важливою точкою в цьому контексті стають вокзали — там люди чекають на транспорт, збираються разом і планують подальші дії. Про українську залізницю часто пише, наприклад, Сергій Жадан, асоціюючи її з ментальністю людей Сходу, для яких усе життя стає транзитом, а найбезпечнішим топосом — вокзал. Війна загострила цю тему, і вона стала актуальною для всіх українців. Ія Ківа в одному зі своїх текстів зізнається:

Довга дорога до дому
якого нема
прокладає колії дихання
крізь львівський вокзал [36, с. 148].

Українські поетки зараз творять основний пласт літератури — вони стають важливим голосом для озвучення трагедії війни. У цій антології 2/3 авторів кількісно складають жінки, з 59-и авторів 37 авторок-жінок. Більшість із них описують жіночі досвіди. Тут зафіксовані тексти вбитої Росією письменниці Вікторії Амеліної – ще одне свідчення війни. Гаська Шиян, Ірина Цілик і багато інших так само ословлюють те, що в собі носить жінка поміж сиренами.

Багато жіночих текстів присвячено побуту. Побут війни особливий, його важко порівнювати з тим, що в мирний час. Томатна паста з Херсона означає щось набагато більше, ніж просто приготований борщ. Любов Якимчук, поетка з Донбасу, пише:

проходжуся рядами супермаркетовими та
прихоплюю апельсиновий сік з Миколаєва
томатну пасту — останню баночку — з Херсона
йогурт з Кременчука
бахмутської солі все так і нема
із Соледара теж не завозили [36, с. 181].

Жінки намагаються ословлювати свій досвід біженства, фіксуючи поміж цим досвід інших українок. Вони опиняються в новій реальності і звикають жити за новими правилами буквально, бо опиняються на території інших країн

із їхніми законами. Таку поезію важко порівняти з віршами тих авторів, які залишилися вдома, тут з'являється призабута в сучасній українській літературі туга за Батьківщиною, яку ми пригадуємо з віршів Тараса Шевченка. Вони описують відчуття відірваності від дому, розгубленості на чужій землі, якою б гостинною вона не була у цей час. Жінки пишуть про своїх чоловіків, з якими їм довелося розлучитися на невизначений термін. Але найбільше вони пишуть про повернення, бо зазвичай тексти про вимушене біженство написані постфактум, коли жінки вже повернулись додому.

Різноманіття досвідів зумовлює різноманіття поезії. Вірші Ії Киви і Ярини Чорногуз неможливо сплутати не тільки через особливий авторський стиль, а й через відмінність побуту в час війни: для когось це нова країна, для когось — фронт.

Висновки до розділу 4

Персона і творчість Пауля Целана в умовах воєнного часу набула особливої актуальності. Поезія найшвидше здатна реагувати на суспільно-політичні події, зокрема війну і геноцид. Тож українські поети намагаються свідчити у своїх творах про те, що відбувається в суспільстві та в душі кожного (кожної) з них. Для вираження колективного й особистого горя українські автори покликаються на творчість найвизначнішого повоєнного поета другої половини ХХ століття Пауля Целана.

Целанівські мотиви проглядають у метафорах, які поети й поетки запозичують у німецькомовного автора й тематиці віршів, вони апелюють до образу П. Целана, подекуди не називаючи його ім'я.

У творчості сучасних українських поетів важливу роль займає мова як дім буття (за Гайдеггером). Тут проглядають паралелі між творчістю П. Целана й сучасних українських авторів. Вони ставлять ті ж самі риторичні запитання, шукають співрозмовника в обличчі якогось «Ти» і звертаються до Бога, який зрадив, коли допустив геноцид.

Вірші сучасних українських авторів важко назвати рефлексією на події війни і геноцид рашистами українців. Проте це свідчення, покликане закарбувати в пам'яті народу кривду, яку доводиться терпіти досі.

Порівнюючи вірші сучасних українських авторів, фіксуємо у них одну основну відмінність — досвід і форму вираження пережитого. Для поетів і поеток, які перебувають на фронті, поезія стає засобом фіксування навколишньої реальності і подій війни. Для авторів же, які працюють у тилу чи виїхали за межі держави, воєнний досвід передусім означає досвід біженства й міграції. Творчість цих обох груп авторів кардинально відрізняється між собою своєю жанровою і тематичною складовою.

**РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА ЗАСІДАННЯ
ШКІЛЬНОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ГУРТКА НА ТЕМУ:
«СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ
У ЗВ'ЯЗКАХ ІЗ ТВОРЧІСТЮ ПАУЛЯ ЦЕЛАНА»**

У програмі для загальноосвітніх навчальних закладів відведено спеціальні години позакласної гурткової роботи, тим більше заняття літературних гуртків передбачаються у класах із поглибленим вивченням української мови та літератури. Як засвідчує досвід, особлива проблема полягає в недостатній увазі до пізнання учнями сучасного літпроцесу, вивчення й дослідження ними творчості сучасних авторів, адже більшість із них не представлені у шкільній програмі. Дуже побіжно розглядаються у школі й питання специфіки поетичної творчості. Таким чином з'являється проблема незнання учнями сучасної української літератури і контексту, в якому вони перебувають.

Програма гуртка мусить передбачати прочитання, літературознавчий аналіз і вивчення ремінісценцій та алюзій на творчість інших авторів, зокрема воєнного часу. Цю проблему відзначає В. Іванишин у науковому посібнику «Нариси з теорії літератури» [36, с. 182].

Крім того, в загальноосвітніх навчальних закладах є проблема з вивченням творчості Пауля Целана, адже цей родом з Буковини німецькомовний письменник єврейського походження не представлений у шкільній програмі і занесений до списку авторів для позакласного читання. Учні можуть обирати творчість цього поета самостійно в розділі вибіркового читання. Але вважаємо, що це неприпустимо, адже для того, щоб обрати цього автора, треба бути попередньо обізнаними з його творчістю чи бодай біографією. У деяких школах ніби й вивчають творчість Пауля Целана, проте дуже побіжно, розглядаючи лише вірш «Фуга смерті».

Уроки, присвячені вивченню творчості П. Целана, як правило, не зачіпають найголовнішої риси цього німецькомовного автора — його

інтертекстуальності. Надолужити цю прогалину покликаний конспект спеціального засідання літературного гуртка.

**Тема: «Сучасна українська поезія
у зв'язках із творчістю Пауля Целана».**

Мета:

навчальна: літературний гурток має на меті ознайомити учнів із творчістю сучасних українських авторів, поглибити знання з літератури світової, яка має безпосередній зв'язок з Україною; розширити вміння учнів аналізувати шкільні твори, шукати перегуки, покликання, ремінісценції та алюзії на творчість відомих поетів у творчості сучасних українських авторів.

розвивальна: сприяти розвитку в учнів творчих здібностей при читанні художньої літератури, розвивати їхнє художньо-образне мислення при сприйнятті поезії, формувати етичні і світоглядні переконання дітей, сприяти розвитку у них здатності висловлювати думку з приводу прочитаного чи почутого; розширювати кругозір учнів.

виховна: прищеплювати любов і повагу до сучасної української літератури і до міжкультурних перегуків та зв'язків.

Хід роботи

Підготовчий етап:

1. Підготовка приміщення для проведення заходу;
2. Підготовка необхідних матеріалів і оснащення.

Вступне слово вчителя:

Вітаю, друзі! З попередньо почутої теми засідання нашого гуртка ви дізналися, що сьогодні ми будемо говорити про сучасну українську літературу, творчість Пауля Целана і літературні покликання, себто ремінісценції і алюзії на творчість цього автора в сучасній українській літературі. Що для вас є сучасна українська література? Чи є вона для вас, наприклад, текстом пісні відомого поета і музиканта сучасності Сергія Жадана?

Лунає запис пісні «Перші дні листопада» у виконанні Сергія Жадана.

Оголошення теми, мети заходу

Розповідь учителя про сучасну українську літературу, імена, які звучать найчастіше в контексті згадок про сучасну літературу, її естетичну складову та мистецьку цінність.

Друзі, нехай кожен по черзі назве ім'я свого улюбленого сучасного поета чи поетки. Чому ви любите їхні вірші? Чи читаєте ви сучасну українську літературу?

Учні відповідають.

А чи відома вам творчість Пауля Целана? Це німецькомовний єврей, що народився і виріс на Буковині. Роки його юності пройшли у чарівному місті Чернівці. Саме в Чернівцях П. Целан написав свій найвідоміший вірш «Фуга смерті», який вважають маніфестом Голокосту і повоєнної дійсності. Чи можемо ми проводити паралелі між Голокостом і геноцидом українців у час російсько-української війни?

Пауль Целан дивом урятувався і не був убитий, як мільйони євреїв у концтаборах, йому вдалося вибратись живим. Проте батьків Целана вбили у таборі Трансністрія. Спогади про батьків і невимовний біль втрати став рушієм творчості Пауля Целана. Як ви думаєте, чи можна писати вірші, коли немає зовнішнього подразника? Які вірші народжуються з-під пера поетів, коли у них щасливе життя? І чи можлива поезія, коли автора нічого не гризе?

Пауль Целан став найвідомішим автором другої половини ХХ століття, проте не в Україні. Через окупацію нашої держави радянським режимом ім'я Целана і його творчість були викреслені з літературної мапи. Лише наприкінці минулого століття зусиллями ентузіастів творчість цього найважливішого автора повоєнної доби повернулася в Україну. Яких ще авторів ви знаєте, чия творчість була заборонена совєтами?

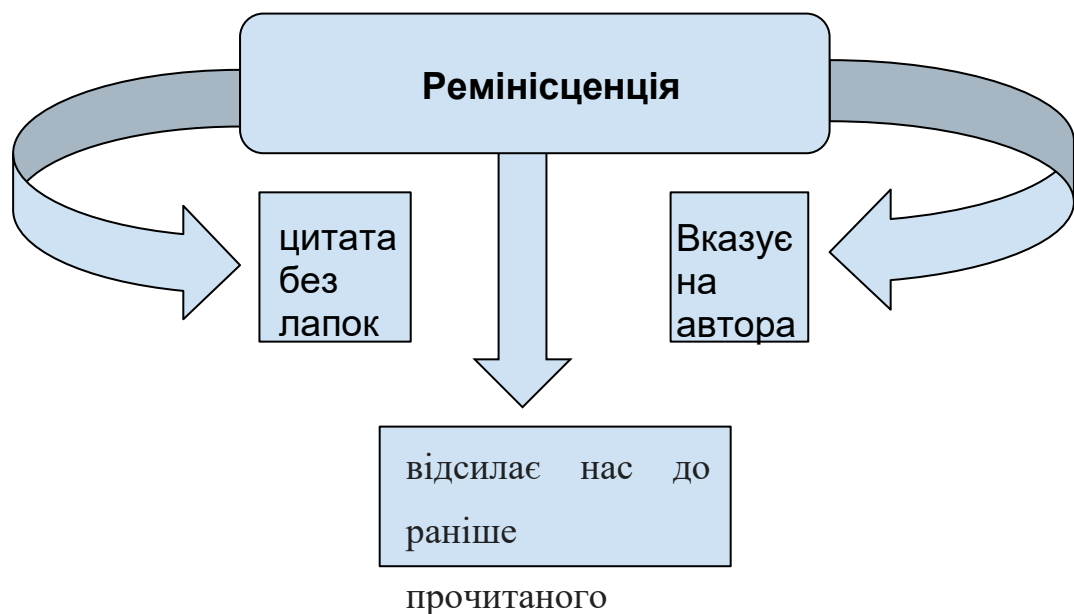
Українські поети й поетки сьогодення активно рефлексують на теми воєнного часу і користуються досвідом попередніх поколінь для ословлення болю. Зокрема, вони часто звертаються до творчості Пауля Целана.

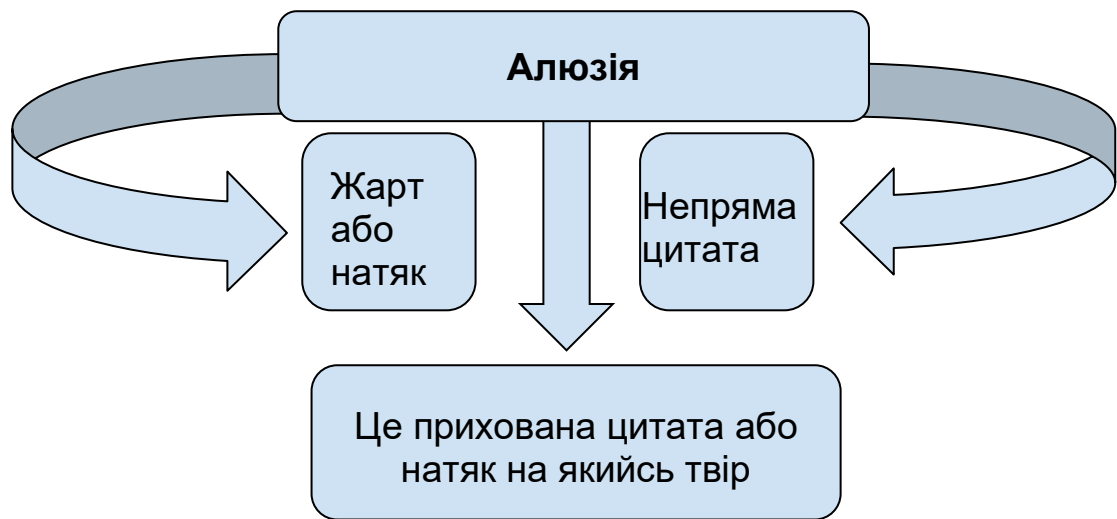
А тепер давайте розберемося у термінології: Слово «ремінісценція» означає спогад. Це елемент художнього твору, що відсилає нас до раніше прочитаного твору того самого або іншого автора. Це таке собі цитування когось без лапок. Воно має на меті розширити сюжет або тему твору завдяки прочитаному раніше. Ремінісценція поглиблює літературний твір. Проте знайти її не так просто, необхідно добре знати інші твори літератури.

Натомість «алюзія» перекладається з латинської як «натяк», «жарт». Вона є натяком на певний твір літератури якогось автора чи його життя.

Метод створення опорної схеми

Учням пропонується заповнити порожні квадрати й написати, що таке ремінісценція та алюзія.

Чуттєво-естетичний метод

Демонстрація вчителем мультимедійної презентації.

Зв'язок літератури з іншими видами мистецтва:

- література і музика (прослуховування учнями пісні «В пустелі» Дмитра Лилика);
- література і кіно (використання поетичних текстів у кіно на прикладі фрагментів із кінофільму «Патерсон»);
- література і живопис (осмислення літератури крізь живопис на основі вірша «Фуга смерті» П. Целана і картини «Герніка» П. Пікассо);
- література і театр (фрагмент поетичного твору в сучасному театрі на матеріалі вистави «Хлібне перемир'я» режисера Стаса Жиркова);
- поетичні покликання на інші твори літератури (на прикладі віршів Сергія Жадана «Що ти будеш згадувати», «Хай ніколи не застудиться», «Люди самотні»).

Робота в групах

Кожна група шляхом жеребкування обирає вірш одного автора для аналізу.

Схема аналізу:

1. Жанр
2. Провідні теми й мотиви
3. Композиція вірша
4. Стилїстичні фігури

5. Організація вірша: фонічна та ритмічна
6. Тропи
7. Покликання: ремінісценції та алюзії

Група 1. Для аналізу рекомендовано вірш Т. Севернюк «Нота».

Група 2. Для аналізу рекомендовано вірш В. Кожелянка «Діагноз: заходофілія» із циклу «Фіолетовий місяць».

Група 3. Для аналізу рекомендовано вірш Х. Венгрюк «Час Целана».

Група 4. Для аналізу рекомендовано вірш С. Жадана «Що ж, залишмо на час...».

Група 5. Для аналізу рекомендовано вірш О. Сливинського «В день, коли папа римський...».

Контрольно-рефлекторний метод

Учням пропонується взяти участь у дидактичній грі.

1. Алюзія — це...
2. Ремінісценція — це...
3. Пауль Целан народився у місті...
4. Найвідоміший текст Пауля Целана...
5. Стилістичні фігури бувають такі...
6. Є такі види організації вірша...
7. Троп — це...
8. Види тропів бувають...
9. У вірші «Час Целана» є...
10. У вірші «Що ж, залишмо на час...» є...

Підсумки бесіди

Учитель: Друзі, дякую всім, хто був присутній на заході. А тепер, щоб ми завершили нашу зустріч на позитиві, пропоную вправу «Комплімент». Будь ласка, висловіть свої думки, поділіться настроєм від проаналізованих поетичних текстів, похваліть одне одного за роботу у групах, за час, проведений разом.

Учні оцінюють одне одного, діляться позитивними враженнями від спостережень і роботи на занятті.

Висновки до розділу 5

Рекомендуємо залучити матеріал теми магістерської роботи в сьогочасну шкільну практику через розробку сценарію проведення заняття шкільного літературного гуртка. У такий спосіб старшокласники матимуть змогу реального наближення до сучасної української літератури в контексті її читання й аналізу, а також віднайдення основних ремінісценцій та алюзій на творчість одного з найвидатніших поетів світу Пауля Целана. А це у свою чергу сприятиме пізнавально-науковому, естетичному, громадянському становленню молодого покоління.

На представленому заході використано індивідуальні, групові, науково-творчі види діяльності. Сподіваємось на активізацію індивідуальної пошукової роботи учнів, завдяки якій вони матимуть змогу краще ознайомитись із класикою і талановитими сучасниками, здобути навички аналізу художніх текстів не тільки на поверхневих рівнях, але й навчитись прочитувати складні покликання на твори інших авторів. Це значить, що через поглиблення знань молодих людей відбудеться вихід на новий рівень сприйняття мистецтва.

ВИСНОВКИ

Творчість Пауля Целана визнана однією з найбільш герметичних та складних у світі. Але, навіть попри первинну складність, українські дослідники, перекладачі і, найголовніше, — поети активно взаємодіють із творчим доробком цього автора.

Перші переклади П. Целана в Україні з'явилися наприкінці 1960-х років, тобто раніше, ніж у росії, а це важливо для нашого дослідження та для сприйняття П. Целана як уродженця Буковини, а не радянського союзу. П. Целана перекладали Микола Бажан, Василь Стус, Леонід Череватенко, Петро Рихло та Сергій Жадан. Спочатку переклади друкувалися в періодичних виданнях, а з 1993 року почали виходити їх збірки авторства Петра Рихла, Сергія Жадана. Твори П. Целана також публікуються в антологіях.

Спадщиною Пауля Целана захоплювалися в Україні з останньої третини ХХ століття. Ремінісценції та алюзії на творчість цього автора зустрічаємо в поезіях, створених наприкінці минулого століття. Автори ненав'язливо та суб'єктивно пишуть про життєтворчість поета, відтворюють його мотиви, щоб проявити солідарність із трагедією П. Целана і поглибити свої тексти, надаючи їм нових сенсів. До цих авторів зараховуємо: Тамару Севернюк, Мойсея Фішбейна, Петра Свенцицького та Василя Кожелянка. Спочатку народжуються тексти-присвяти, потім використовуються вірші П. Целана як епіграфи – щоб задати відповідний настрій власним текстам. Вони передають багатство мовностилістичних засобів П. Целана, його мотиви й сюжети. Таких авторів ми називаємо спостерігачами або ж художниками.

Проте творчість В. Кожелянка істотно відрізняється від поезії його колег своєю революційністю та герметичною складовою: целанівські мотиви читаються на рівні підсвідомому, вони глибокі, але відчутні. Творчість В. Кожелянка стає в українській літературі перехідним етапом від епігонства і присвят до глибокої рефлексії та складних алюзій і ремінісценцій. Своїми трьома поетичними збірками В. Кожелянко репрезентує перехідний,

маргінальний стан між поезією кінця XX століття і новітніми рефлексіями на творчість П. Целана. Він випереджає свій час і робить відносно революційні і незвичні кроки з погляду класичного літературознавства. Загалом В. Кожелянко ніколи не вписувався в рамки і не належав до жодного угруповання, це спричинено його творчою манерою та особливістю художнього стилю.

У 2010-х роках у рідному місті поета з'являється його негласний культ. Він стає патроном літературного фестивалю «Meridian Czernowitz», у 2013 році відкривають Літературний Целанівський центр, а до цього в місті був встановлений пам'ятник Паулю Целану. На будинку, де поет жив упродовж 12 років, встановлено меморіальну дошку, що вкотре нагадує про фізичну присутність П. Целана в Чернівцях.

Поети, чії збірки публікуються у 2010-х роках (сюди зараховуємо Христю Венгринюк, Андрія Тужикова, Сергія Жадана, Катерину Калитко), демонструють читачам абсолютно нового, невідомого досі П. Целана. Разом із відкриванням образу цього загадкового німецькомовного поета автори репрезентують власну інтелектуальність та глибоку емпатійність. Їхня рефлексія інколи проявляється у незвичних формах, часто впізнати «слід П. Целана» дуже важко, для цього необхідно бути добре знайомим із творчістю цього німецькомовного автора.

Основні мотиви поезії XXI століття, співвідносної з Целановою, — це смерть, ворожість світу і страх, песимізм, декаданс, пошук себе, спроби віднайти гармонію з Богом та власним *ego*.

Поезія Х. Венгринюк пройнята мотивами П. Целана. Авторка виростала на його творчості, тому така емпатія не є випадковою. На сенси П. Целана авторка накладає свої власні, порівнює себе з відомим чернівчанином і намагається вести з ним діалог. Вона — єдина, хто прямо звертається до П. Целана, відчувуючи тяглість традиції та спільне підґрунтя їхньої поезії. Поетика діалогу стає магістральним явищем збірки «Довгі очі». Авторка демонструє глибоку обізнаність із поезією П. Целана, відповідає на питання,

що їх поставив поет пів століття тому. Песимістичне світосприйняття та відчуття фатуму перегукуються у творчості обох цих авторів.

Андрій Тужиков створює «Тривожні маки», що є прямою алюзією на першу збірку П. Целана «Мак і пам'ять». У своїх текстах поет відтворює почуття П. Целана (і свої власні) крізь призму фізичних термінів. Це робить його поезію незвичною і складною. А. Тужиков намагається дати оцінку сучасності завдяки целанівським образам та метафорам, він доводить, що історія циклічна і в житті кожної людини настає час «особистого Голокосту».

Про сучасний Голокост пише і С. Жадан. Свого часу він перекладав П. Целана, тому творчість цього поета відгукнулася у його віршах. Попри колосальну відмінність жанрів і форм віршів цих авторів, С. Жадан фіксує історичні петлі або так зване повторення історії. Події Другої світової війни з 2014 року не дають спокою поетові. Він як уродженець Сходу глибоко рефлексує на тему війни та винищення українців. Із 2022 року відбувається очевидний геноцид української нації рашистами, це ще одна болюча точка перетину з єврейським народом.

У поетичній книзі «Скрипниківка» (2023) С. Жадан віддає шану мові і тяглоті поетичної традиції. Він порівнює закатованих українських інтелігентів з єврейським народом, який так само систематично винищували у час Другої світової війни. Для цих порівнянь С. Жадан обирає целанівські метафори, пов'язані, передовсім, із братськими могилами, називаючи їх могилами в повітрі, в яких «лежати нетісно».

К. Калитко у своїй поезії глибоко рефлексує на тему війни (як і С. Жадан), маємо тут мовчання та спроби проговорювання як єдиного шляху боротьби. Авторка послуговується целанівськими виразами, проводить чіткі паралелі між сучасною дійсністю та ХХ століттям, укотре демонструючи позачасовість поезії та її актуальність. Вона намагається відповісти на питання, які поставив П. Целан, і доводить, що наш час створений для вербалізації травм, проговорювання та боротьби тих, кого мучать, проти своїх катів.

Українські поети фіксують воєнну дійсність і намагаються робити перші спроби рефлексії на події геноцидної війни росії проти України. У поетичній антології «Поміж сирен» вони закарбовують спогади про свої відчуття та переживання, послуговуючись прямими і непрямими покликаннями на творчість Пауля Целана. Часто це апеляція до тих самих для українського і єврейського народів травм, які стосуються передовсім систематичного і масштабного винищення однією нацією іншої.

Українські поети і поетки мають різні бекграунди і в час війни ведуть неоднакову діяльність. Для одних близькими стають П. Целанові вірші, пов'язані зі смертю, війною і втратою рідних людей. Інші ж апелюють до целанівської теми втрати дому й пошуку себе поза рідним ландшафтом, пошуку себе у власній мові.

Особливо яскраво в сучасних українських авторів проглядає метафора сивого чи спаленого волосся як наслідку війни, пережитого горя чи смерті. Багато сучасних українських поетів і поеток покликаються на Целанові пошуки Бога і діалоги з ним.

Творчість Пауля Целана з кожним роком набуває все ширшого розголосу та зацікавлення в Україні. Українські поети продовжують відчитувати й декодувати його герметичну поезію. Попри те, що П. Целан відомий в усьому світі, українські перекладачі, поети та літературознавці демонструють до нього особливий інтерес та намагаються повернути цього поета в літературну парадигму України.

Очевидно, після завершення війни з росією з'явиться ще багато глибоких текстів, що відображатимуть травмованість поколінь, а їхні автори проводитимуть паралелі з книгами смутку та плачів, які зафіксують великий злочин одного народу проти іншого.

Список використаних джерел

1. Адорно Т. «Виховання після Аушвіца». URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Adorno_Teodor/Vykhovannia_pislia_Aushvits_a/ (дата звернення 14.09.2022).
2. Антофійчук В. І., Нямцу А. Є. Проблеми поетики традиційних сюжетів та образів у літературі. Чернівці: Рута, 1997. 200 с.
3. Бадью Ален Анабазис. URL: <https://archive.prostory.net.ua/ru/articles/160-2009-02-11-19-54-09> (дата звернення 21.09.2022).
4. Бедрик Ю. У сядві песимізму // Слово і Час. 1994. № 8. С. 70-71.
5. Безпечний І. Теорія літератури. Київ : Смолоскип, 2009. 388 с.
6. Белорусець М.: «Сьогоднішня поезія і її правда внутрішньо тебе мобілізують». URL: https://lb.ua/culture/2020/07/01/460902_mark_bielorusets_sogodnishnya.html (дата звернення 11.04.2021).
7. Біловус Л. І. Інтертекстуальність як модус новаторства (На матеріалі творчості В. Стуса та І. Світличного). Автореферат кандидата філол. наук. Терноп. держ. пед. унів. імені В. Гнатюка. Тернопіль, 2003. 16 с.
8. Біловус Л. Теорія інтертекстуальності: становлення понять, тлумачення термінів, систематика. Тернопіль, Видавець Стародубець, 2003. 36 с.
9. Волков А. Р. Традиційні сюжети та образи (нарис теорії ТСО). Б-ка тижневика «Зарубіжна література». 1998. № 25-28 (89-92). С. 3-14.
10. Воробйова М. В. Алюзивні засоби у текстах полемічного дискурсу як спосіб впливу на читача. Вісник СумДу. Суми : Вид-во СумДу, 2006. № 1 (95). Т. 1. С. 5-10. (Серія «Філологічні науки»).
11. Венгринюк Х. Довгі очі: Поезія. Переклад Анета Камінська. Чернівці: Книги — XXI, 2013. 120 с.
12. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. Київ: Критика, 2005. 263 с.

- 13.Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї. Київ: Грані-Т, 2013. 548 с. (Серія «De profundis»).
- 14.Жадан С. Псалом авіації [Текст]. Чернівці: Видавець Померанцев Святослав, 2021. 160 с.
- 15.Жадан С. Скрипниківка [Текст]. Чернівці: Видавець Померанцев Святослав, 2023. 144 с.
- 16.Зборовська Н. В. Психоаналіз і літературознавство: Посібник. Київ: «Академвидав», 2003. 392 с. (Альма-матер).
- 17.Зонтаг С. Проти інтерпретації та інші есе. Переклад з англійської Віктора Дмитрука. Львів: Кальварія, 2006. 320 с.
- 18.Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен. Львів: Літопис, 2004. 352 с.
- 19.Іванишин В. П. Нариси з теорії літератури : навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 256 с. (Серія «Альма-матер»).
- 20.Калитко К. Орден мовчальниць [Текст] : поезії. Чернівці: Видавець Померанцев Святослав, 2021. 144 с.
- 21.Качуровський І. Променисті силуети. Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки. Передмова Михайла Слабошпицького. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 786 с.
- 22.Коваль М. Постмодерністська гра в літературу: відмова від традиції чи її нова інтерпретація? (на матеріалі сучасної літератури та критики США). Молода нація: альманах. Київ: СМОЛОСКИП, 1999. Вип. 13 – С. 183- 192.
- 23.Кожелянко В. Білий і рудий: Поезії. Чернівці: «Потенційний геній», 1994. 69 с.
- 24.Кожелянко В. Терновий іній: Поезії. Київ: Укр. письменник, 1994. 69 с. (Міжнародний конкурс «Гранослов»)
- 25.Кожелянко В. Як учив Кожелянко-цзи: Поезії. Київ: Видавництво Сергія Пантюка, 2007. 64 с.

- 26.Копистянська Н. Х. Час і простір у мистецтві слова: монографія. Львів: ПАІС, 2012. 344 с.
- 27.Крістева Ю. Полілог. Київ: Юніверс, 2004. 480 с.
- 28.Крук Г. "Мені шкода, що поезія не вбиває": промова Галини Крук у Берліні. URL: <https://pen.org.ua/meni-shkoda-csho-poeziya-ne-vbivae-promova-galini-kruk-na-vidkritti-poetichnogo-festivalyu-v-berlini> (дата звернення 21.10.2023).
- 29.Меморіальну дошку Паулю Целану перенесли на фасад будинку, де він жив насправді. URL: <https://promin.cv.ua/2020/10/02/memorialnu-doshku-pauliu-tselanu-perenesly-na-fasad-budynku-de-vin-zhyv-naspravdi.html> (дата звернення 28.05.2021).
- 30.Набитович І. Біблійний глокалізм у художній літературі versus літературна традиція та інтертекстуальність: назад у майбутнє. Поетика містичного : [колективна монографія] / упорядк. О. Червінської. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. 320 с. С. 59-79.
- 31.Наєнко, М. К. Історія українського літературознавства : Підручник. Київ, 2001. 360 с.
- 32.Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 347 с.: портр.
- 33.Нич Р. Антропологія літератури. Культурна теорія літератури. Поетика досвіду. Київ: Смолоскип, 2007. 64 с.
- 34.Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Переклад із фр. А. Репи. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛЮ», 2014. 272 с.
- 35.«Поезія Целана потребує вдумливого, терплячого читача». Розмова з літературознавцем і перекладачем Петром Рихлом з нагоди 100-ліття від дня народження Пауля Целана. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/poeziya-celana-potrebuye-vdumlyvogo-terplyachogo-chytacha> (дата звернення 26.04.2021).

- 36.Поміж сирен. Нові вірші війни: збірка поезій. Упорядкування, передмова Остапа Сливинського; худ. Дарія Філіпова. Харків: Віват, 2023. 496 с.
- 37.Рихло П. «Кирилицю, друзі, також..»: слов'янський контекст у творчості Пауля Целана. Київ: Дух і Літера. 1999. № 5-6. С. 38-49.
- 38.Рихло П. Пауль Целан. Референції. Наукові студії, статті, есеї. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 464 с. (Серія «Постаті культури»).
- 39.Рихло П. Поетика діалогу. Творчість Пауля Целана як інтертекст: Монографія. Чернівці: «Рута», 2005. 584 с.
- 40.Рихло П. «Фуга смерті» Пауля Целана у слов'янських перекладах // Вікно в світ. 1998. №2. С. 122-128
- 41.Рихло П. «Фуга смерті» Пауля Целана як інтертекст. Вікно у світ: німецькомовні літератури. Київ, 2006. № 1. С. 77-96
- 42.Рихло П. «Ці тихі, німецькі, болючі рядки...»: рання поезія Пауля Целана у перекладах П. Рихла. Вікно в світ. Зарубіжна література: наук. дослідження, історія, методика викладання. Київ, 1998. №2. С. 128-141.
- 43.Рихло П. Шібболет. Пошуки єврейської ідентичності в німецькомовній поезії Буковини: Наукова монографія. Чернівці: Книги — ХХІ, 2008. 304 с.
- 44.Сандуляк Т. Трагедія Голокосту в поезії Пауля Целана. «Фуга смерті» крізь призму модернізму: [урок] Т. Сандуляк Освіта Буковини. 2011. 21 жовт. (№39). С. 11.
- 45.Свенцицький П. Блакитні марення. Чернівці: Друк Арт, 2017. 156 с.
- 46.Севернюк Т. Відчайдушне життя. Про дорогих і найдорожче: Поезія. Чернівці: Друк Арт, 2021. 512 с.
- 47.Севернюк Т. О, Чернівці, оаза дивини... Поезія, проза. Чернівці: «Золоті литаври», 2008. 280 с.
- 48.Тужиков А. Тривожні маки: Поезії. Чернівці: Меридіан Черновіц, 2018. 87 с.

- 49.Фішбейн М. Повернення меридіана. Ї : незалеж. культоролог. часопис. 2009. № 56. С. 238-244. [Номер, присвячений Чернівцям].
- 50.Фішбейн М. Пророк. Поезії. Переклади. Київ: Либідь, 2017. 304 с.
- 51.Целан П. Ukrainian Wikideck URL: <https://wp-uk.wikideck.com/%D0%9F%D0%B0%D1%83%D0%BB%D1%8C%20%D0%A6%D0%B5%D0%BB%D0%B0%D0%BD> (дата звернення 18.03.2021).
- 52.Целан П. Арія снігу. Переклав з нім. Петро Рихло. Чернівці: Книги — XXI, 2019. 216 с. (Серія «Меридіан серця»).
- 53.Целан П. Від порога до порога. Поезії. Переклад з нім. та післям. Петра Рихла. Чернівці: Книги — XXI, 2014. 129 с.
- 54.Целан П. Волокнисті сонця. Переклав з нім. Петро Рихло. Чернівці: Книги — XXI, 2017. 276 с. (Серія «Меридіан серця»).
- 55.Целан П. Затьмарено. Переклав з нім. Петро Рихло. Чернівці: Книги — XXI, 2020. 116 с. (Серія «Меридіан серця»).
- 56.Целан П. Злам Подиху. Переклав з нім. Петро Рихло. Чернівці: Meridian Czernowitz, 2016. 224 с.
- 57.Целан П. Мак і пам'ять. Поезії. Переклад з нім. та післям. Петра Рихла. Чернівці: Книги — XXI, 2013. 129 с.
- 58.Целан П. Меридіан серця: Поезії. Переклад з нім. Петра Рихла. Чернівці: Видавництво «Прут», 1993. 152 с.
- 59.Целан П. Мовні Ґрати. Переклав з нім. Петро Рихло. Чернівці: Meridian Czernowitz, 2015. 132 с.
- 60.Целан П. Нічийна троянда: Поезії. Переклад з нім., післям. та глосарій Петра Рихла. Чернівці: Книги — XXI, 2015. 197 с.
- 61.Целан П. Притулок часу. Переклав з нім. Петро Рихло. Чернівці: Книги — XXI, 2020. 152 с. (Серія «Меридіан серця»).
- 62.Целан П. Світлопримус. Переклав з нім. Петро Рихло. Чернівці: Книги — XXI, 2018. 228 с. (Серія «Меридіан серця»).

- 63.Целян П. Світлотиск. Переклав з нім. Сергій Жадан. Чернівці: Meridian Czernowitz, 2014. 136 с.
- 64.Челецька М. Номеносфера поезії Івана Франка (поетика заголовків, присвят, епіграфів). НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; відп. ред. М. З. Легкий. Львів, 2007. 304 с.